

Araştırma Makalesi / Research Paper

ESKİ TÜRKÇEDEN GÜNÜMÜZE SEŞ- VE ÇÖZ- FİİLLERİ

Aybüke Betül DOĞAN*

Öz

Bu makalede, *seş-* fiili ve türevleri ile *çöz-* fiilinin tarihî Türk dillerinden günümüze kadar, yazılı metinlerdeki kullanım alanı tespit edilme-ye çalışılmıştır. Bu amaçla; Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe ve Çağdaş Türk dillerinde ilgili fiillerin kullanımı incelenmiştir. Çalışmada, *seş-* fiilinin türevi olarak *şes-*, *şış-*, *çes-*, *çış-*, *çiş-*, *yeş-*, *yış-*, *yiz-*, *eş-* fiillerinin kullanım alanları üzerinde tek tek durulmuştur. Metinlerin zaman aralığı geniş tutularak, bu fiil türevlerinin Türkçenin yazı diline ne zaman katıldığı, tarihsel açıdan nasıl bir değişkenlik gösterdiği araştırılmıştır. Bu fiilin türevleri dışında *çöz-* fiilinin de Eski Türkçeden günümüze kadarki durumuna ayrıntılı bakılmıştır. Makalenin temel hedefi; *seş-* ve *çöz-* fiillerinin eş zamanlı kullanılan aynı anlamı veren iki farklı fiil mi yoksa *çöz-* fiilinin *seş-* fiilinden kimi ses olaylarıyla değişen bir fiil mi olduğunu ayırt etmektir. Buna göre ses bilgisel düzlemde gerekli örneklerine ulaşamayan söz başı *s->ç-* değişimi tespit edilemediği için bu iki fiilin (*seş-* ve *çöz-* fiillerinin), işlevleri bakımından benzerlik gösteren birbirinden farklı fiil oldukları görülmüştür. Bununla birlikte Eski Türkçede “*çöz-*, *ayır-*” anlamlarına gelen başka fiillerin varlığı da bilinmektedir: *adır-* fiili gibi. Fakat bu çalışmanın odaklandığı nokta, birbirleriyle ses bilgisel ve anlam bilimsel düzlemde ilişki kuran ve birbirinin türevi niteliğinde olan “*çöz-*” anlamlı fiillerin kullanım alanını incelemektir. Ayrıca asıl fiil olarak belirlenen *seş-* fiilinden türeyen diğer fiil formlarının hangi ses

Geliş Tarihi/ Date Applied: 10.02.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 02.06.2021

Makalenin Künyesi: Doğan, A. B. (2021). “Eski Türkçeden Günümüze *Seş-* ve *Çöz-* Fiilleri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 95-132.

DOI: 10.24155/tdk.2021.179

Dr. Arş. Gör., Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, betulkiymaz@duzce.edu.tr. Düzce / Türkiye.

ORCID ID: 0000-0001-5946-5417

değişikliklerine uğradığı ortaya konmuştur. Neticede, Türk yazı dillerinde “çöz-” anlamlı, anlaşılabilir ses bilgisi farklılıkları olan fiil ve türevleri ile Türkçenin fiil çeşitliliği örneklendirilmiştir.

Anahtar sözcükler: *seş-* fiili, *çöz-* fiili, söz varlığı, ses bilgisi, tarihi ve çağdaş Türk dilleri.

Verbs of *seş-* and *çöz-* from Old Turkic to Present

Abstract

In this article, it has been tried to determine the usage area of the *seş-* verb and its derivatives and *çöz-* verb in written texts from the historical Turkic languages to the present day. For this purpose; The use of related verbs in Old Turkic, Middle Turkic, New Turkic and Modern Turkic languages were examined. In this study, the usage areas of the verbs *şey-*, *şış-*, *çeş-*, *çiş-*, *çic-*, *yeş-*, *yiş-*, *yiz-*, *eş-* as a derivative of the verb *seş-* are emphasized one by one. By keeping the time interval of the texts wide, it was investigated when these verb derivatives joined the written language of Turkic and how they changed historically. Apart from the derivatives of this *seş-* verb, the situation of the *çöz-* verb from the Old Turkic to the present has been examined in detail. The main goal of the article is; it is to distinguish whether the verbs *seş-* and *çöz-* are two different verbs that are used simultaneously giving the same meaning, or whether the verb of *çöz-* is a verb that changes with some sound events from the verb *seş-*. Accordingly, it was seen that these two verbs (verbs *seş-* and *çöz-*) are different verbs that are similar in terms of their functions, since the initial change of *s->ç-* could not be detected. However, in Old Turkic it is known that there are other verbs that mean “to solve, to separate”: such as the verb *adır-*. However, the focus of this study is to examine the usage area of “to solve” meaning verbs that are derivatives of each other and that establish a relationship with each other on a phonetic and semantic level. In addition, the sound changes of other verb forms derived from the *seş-* verb determined as the main verb were revealed. As a result, verbs and their derivatives, which mean “to solve” in Turkic written languages and have understandable phonetic differences, and the variety of verbs in Turkic are exemplified.

Keywords: *seş-* verb, *çöz-* verb, vocabulary, phonetic, historical and contemporary Turkic dialects.

Giriş

Divân-ı Hikmet’te karşılaşılan *çeç-* fiili, bu çalışmanın hazırlanmasında etkilidir: *Vâ-derğa muhabbetni câmin içmey / Ehl ü ayâl hânûmândın tûkel keçmey / cürm ü isyan girihlerin munda çeçmey / şeytân ğalib cân bererde şaştim mena* “vah ne yazık, sevgi kadehini içmeden / çoluk-çocuk, ev-barktan tam geçmeden, suç ve isyan düğümünü burada çözmeden

/ şeytan galip, can verirken de şaşım ben işte” (Bice, 2010: 64). Üçüncü mısradaki geçen ve *-mAy* zarf-fiil eki ile çekimlenmiş *çeç-* fiili çalışmanın seyrini oluşturur. Karahanlı sahası Türkçe eserlerden biri olarak anılan *Divân-ı Hikmet*’in (DH) ele alınan nüshasının dilsel özellikleri daha çok Çağatay Türkçesini yansıtmaktadır. Dil ve üslup bakımından Orta Türkçenin bir döneminde yazıya alınmış bu metindeki *çeç-* fiilinin neden *çöz-* fiiliyle karşılanmadığı ilk bakışta bir soru olarak karşımıza çıkmıştır. Bu sorudan hareketle *çöz-* anlamlı fiillerin tarihî Türk dilleri içerisinde nasıl bir kullanım sergilediği, “çöz-” anlamını veren ve anlaşılabilir ses bilgisel farklılıkları olan *seş-*, *şes-*, *şiş-*, *çeç-*, *çes-*, *çiç-*, *yeş-*, *yış-*, *yiz-*, *eş-* gibi fiil türevleri arasında herhangi bir anlamsal ya da işlevsel değişiklik olup olmadığı dikkat çeken noktalardan olmuştur. Bu fiil türevleri yanı sıra anlamsal ve ses bilgisel benzerlik kuran *çöz-* fiilinin de metinlerdeki durumuna ayrıca bakılmıştır.

Bu makalede, birbirine ses bilgisel anlamda dönüşmeyen, ancak eş zamanlı bir kullanım sergileyen temelde iki fiilden yola çıkılmıştır: *seş-* ve *çöz-* fiili. İlişkili fiil türevleri dışında, *çöz-* fiilli yapıların örnekleri mevcut ise diğer fiil türevlerinden ayrı bir alt başlıkta değerlendirilmiştir. Dolayısıyla her bir bölümde; *seş-* fiili ve türevleri ile *çöz-* fiili iki temel alt başlıkta sunulmuştur. *seş-* fiili ve türevleri alt başlığında, dönem metinlerine göre tespit edilen diğer ses bilgisel şekillere yer verilmiştir. Fiil türevlerinin alt başlıklar hâlinde gösterilmesinde ses bilgisel özellikleri etkili olmuştur. Sesler metni okuyan kişinin yazı çevrimine göre aktarıldığı için, imlada ortaklık yoktur. Sınıflandırmada, Türkçenin iki temel kolu olan Doğu ve Batı Türkçesinin farklı dönemlerine ait kaynak eserler üzerinde durulmuştur.

1. Doğu Türkçesinde *seş-* ve *çöz-* Fiilleri

1.1. Eski Türkçede *seş-* ve *çöz-* Fiilleri

Bu başlıkta, runik harfle ve Eski Uygur alfabesiyle yazıya geçirilmiş Eski Türkçe metinler ve Karahanlı sahasında ortaya çıkmış eserler taranmıştır. Metinlerde “çöz-” anlamlı, birbirleriyle ses bilgisel ilişkili olabilecek fiiller anlamsal ve yapısal olarak incelenmiş ayrıca çeşitli etimoloji sözlüklerinden de yararlanılmıştır.

1.1.1. Runik Alfabeli Metinlerde *seş-* ve *çöz-* Fiilleri

Türkçenin tarihî dönemlerinden 8. ve 13. yüzyıllar arasını içeren ve runik harflerle işaretlenmiş metinler bu bölümde değerlendirilmiştir. Bu amaçla Moğolistan bölgesinde yer alan başta Orhon Yazıtları olmak üzere, Ongi, Köli Çor, Süüci, Çoyr, İhe Aşete ile Eski Uygur Kağanlığı’na ait yazıtlar incelenmiştir. Ayrıca Yenisey bölgesindeki E ile numaralandırılmış yazıtlar ile numaralandırılmamış diğer yazıtlar ve Kırgızistan - Dağlık

Altay Yazıtları ile Çin Bölgesi'nden edinilen runik metinler de çalışmada incelenmiştir. Bu runik harfli metinlerde, “çöz, böl-, ayır-” anlamlarını sağlayan, benzer ses bilgisel özellik sergileyen fiillerin ilk şekli olan *şeş-* fiiline sadece Şine Usu Yazıtı'ndan tanık olunmuştur.

1.1.1.1. *şeş-* Fiili

Räsänen, sözlük çalışmasında *şaş-* fiiline madde başı olarak yer vermiştir. Buna göre “bir şeyin düğümünü çözmek, çözüml-, eri-” gibi anlamları olan *şaş-* fiilinin, hangi dönem Türkçe metinlerde var olduğu ile ilgili kesin bir bilgiye yer vermemiş, (?) soru işareti ile işaretlemiştir. Räsänen'in¹ işaret ettiği *şaş-* fiili, bu çalışmada madde başında gösterilen *şeş-* fiiliyle bağlantılı olan fiile, Eski Uygur Kağanlığı'na ait runik yazılı metinlerden Şine Usu'da rastlanmaktadır. Aydın, 759-760 yıllarına atfedilen bu yazıtta-ki ilgili fiili *şaş-* şeklinde okumuştur (2011: 59):

𐰃𐰏𐰠𐰘:𐰣𐰚𐰠𐰘:𐰣𐰚𐰠𐰘:𐰣𐰚𐰠𐰘:𐰣𐰚𐰠𐰘 *beş yüz kedimlig yadag bir eki şaşıp kelti* “beş yüz zırhlı piyadeden bir ikisi (birkaçı) ayrılıp geldi” (ŞU G9).

Ordunun çözülmesi, ayrılıp kopup gelmesi gibi anlamları taşıyarak metinde geçen *şaş-* fiili, Räsänen'in belirttiği *şaş-* fiiliyle hem ses bilgisel hem de anlamsal bir bağlantı kurar. Berta yayınında, bu kısım “karış-” anlamıyla yorumlanır (2004: 301). Bu anlamı “çöz-, ayır-” anlamıyla ilişkilendirmek mümkündür. Çünkü ayrılıp çözülen şeylerin birbirine karışması düşünülebilir. Bertá (2004) ve Aydın (2011) yayınlarında, ilgili fiilin *şaş-* şeklinde okunmasında, ilk hecedeki /s-/ ünsüzünün kendinden sonraki /ş-/ ünsüzünü etkilemesi muhtemeldir. Okuma ve anlamlandırma denemeleri göz önüne alındığında *şaş-* fiilinin “çözül-, birbirinden ayrıl-” anlamı daha baskındır. Demirci, yazıtta geçen bu kısmı *şeş-* şeklinde okumuş ve yine “çöz-” anlamını vermiştir (2016: 114): *şeşip kelti* “çözüp geldi”. Ölmez, yukarıda belirtilen anlamlardan farklı olarak “şaş-” anlamını fiile yüklemiş ve yazıttaki ilgili parçayı *şaş-* fiiliyle transkribe etmiştir (2012: 272): *bëş yüz kedimlig yadag bir eki şaşıp kelti* “beş yüz zırhlı yaya askerden birkaçı şaşırıp (geri) geldi” (2012: 278). Bu yayında da ilgili fiilin işaretlenişi 𐰣𐰚𐰠𐰘 şeklinde.

Runik metinlerde 𐰣 işareti hem kalın hem de ince sıradan /ş/ ünsüzüne karşılık gelir. Dolayısıyla sözcük başının /s-/ ya da /ş-/ olarak okunması ile ilgili kesin bir ayırım yapmak zorlaşmakta; işaretler *şaş-/şaş-/şeş-/şeş-* gibi çeşitli fiil okunuşlarını karışımıza çıkarmaktadır. Kalın s sesi 𐰣 ile işaretli iken; ince /s/ ve /ş/ sesi için 𐰣 gösterilir (Tekin, 2010: 10). Söz başı ve içindeki /a/ ve /e/ ünlüleri runik metinlerde genellikle yazılmaz. Bu durumu

1 Räsänen Sözlüğü'nde *çeç-* ve *çeş-* fiilleri yoktur. *çeş* olarak tespit edilen sözcük “firuze taşı” anlamındadır.

ünsüz işaretlerinin çoğunun /a/ ve /e/ ile başlayıp ilgili ünsüzle sona eren kapalı hece veya ses grubu değerinde olmaları etkilemiştir (Tekin, 2010: 10). Runik metinler sonrasında tespit edilen ilgili fiil türevlerinin büyük çoğunluğunun ince sıradan gelmesi, bu makalede ilgili fiil türevlerinin asıl şekli olarak *şeş-* ya da *seş-* fiillerini düşündürmüştür.

Bu noktada Bazin'in Eski Türkçede sözcük başında yer alan ünsüzlerle ilgili söylediklerine dikkat etmek gerekir. Buna göre Bazin, Eski Türkçede sözcük başlatan asli ünsüzlerden biri olarak /s-/ ünsüzüne değinir² ve /ş-/ ünsüzü ile başlayan sözcüklerin yabancı dillerden alıntı sözcük olduğunu kaydeder (1979: 20). Eski Türkçede sözcük başı ünsüzlerden biri olarak /s-/ ünsüzüne değinildiği için, fiil türevlerinin ilk şekli olarak *seş-* madde başını göstermek daha doğru olacaktır. Tietze de *şeş-* fiilinin Eski Türkçede, ED 857 kaynağına atıf yaparak *seş-* fiilinden geliştiğine değinmiştir; “dügümü çözmek, çözmek” anlamlarındaki bu fiille ilgili olarak A. Caferoğlu, 1931: 96, C. Brockelmann, 1917: 52, A. Vámbéry, 1901: 208, A. Zajaczkowski, 1934: 147, Meninski, 1680 II: 2812 kaynaklarına gönderme yapmıştır (2019: 589). Nitekim sonraki kullanımlarda, gerileyici benzeşme sonucu söz başı /s-/ ünsüzünün /ş-/ye dönüşmesi ile *şeş-* fiilini açıklamak mümkündür.

Metnin bağlamıyla da uygunluk gösterdiği için, bu makalede en es- kicil kullanım olarak *seş-* fiili kabul edilmiştir. Runik harfli metinlerdeki tek kullanımıyla *seş-* fiilinin sadece etken formu ile karşılaşılmıştır. Yalnız kastedilen anlam, *DH* metninde tespit edilen *çeç-* fiilinin karşıladığı an- lama göre edilgendir. *DH*'nin istinsah edilmiş tarihinin Çağatay dönemine rastlaması ve Çağataycada /ş-/>/ç-/ değişiminin beklenen bir durum ol- ması dolayısıyla Uygur Kağanlığı'na ait yazıttaki *seş-* fiilinin tespiti ay- rıca önem taşımaktadır. Gülensoy, *şeş-* / *seş-* ikilisi ile *çöz-* fiillerini *DLT* kaynaklı olarak göstermiş ve eş zamanlı metinlerde varlığına göndermede bulunmuştur. Bu madde başlarıyla ilgili sesleri Ç (> ş, s) Ö (e, i) Z (ş > s) şeklinde formulize etmiştir (KBS: 256).

Neticede, en eski Türk dili yazılı metinlerinden runik harfli metinler ışığında, “çöz-” anlamına gelen benzer ses bilgisel yapılar sergileyen ilgili fiil türevlerinin en eski formu olarak *seş-* fiili kabul edilmiştir. İlişkili ola- bileceği düşünülen *çöz-* fiili ise runik metinlerde gözlenmemiştir.

1.1.2. Eski Uygur Alfabeli Metinlerinde *seş-* ve *çöz-* Fiilleri

Bu başlık altında, ilk olarak, Eski Uygur metinlerinden *Altun Yaruk* (AY) incelenmiştir. Bu metin dışında *Prens Kalyanamkara ve Papamka- ra*, *Hsüan Tsang Biyografisi*, *Huastuanift*, *Maytrisimit*, *Daşakarmapathā-*

2 Bazin (1979: 20), Eski Türkçede sözcük başlatılabilen ünsüzleri y-, b-, t-, s-, k-, ç- olarak belirtirken; Gabain (2007: 38) b-, ç-, t-, k-, m (seyrek), n (daha seyrek), s ve y ünsüzleri olarak açıklar.

vadānamālā çalışmaya dâhil edilmiştir. Belirtilen eserlerden *AY*'nin kimi bölümlerinde, *Prens Kalyanamkara ve Papamkara* (Hamilton, 2011) ile *Eski Uygur Sivil Belgeleri*'nde (Yamada, 1993) *şeş-* fiilinden gelişen *şeş-* fiilinin türevleri tespit edilmiştir. Ayrıca eş zamanlı kullanılan aynı anlamı karşılayan *çöz-* fiilinin de edilgen formuna tanık olunmuştur.

1.1.2.1. *şeş-* Fiili ve Türevleri

1.1.2.1.1. *şeşil-* Fiili

Eski Uygurca *AY*'de, deyim söz varlığı içerisinde ilgili fiil türevlerinden *şeşil-* fiili gözlenir (Şen, 2017: 139). *Köngüli şeşil-* “gönlü çözülmek” deyim görevli yardımcı-fiil grubunda “gönlün çözülmesi” metaforundan hareketle merhamete gelmek anlamı vurgulanmıştır. Somutlaştırma özelliği göstererek *köngli şeşilmek* “merhamete gelmek” deyim-fiilinde *şeş-* “çöz-” fiili mevcuttur: *yavlak köngülleri şeşilsün* “... kötü gönülleri merhamete gelsin...” (*AY* 12₇[64]).

1.1.2.1.2. *şeşil-* / *şeşür-* Fiilleri

Uygurca Prens Kalyanamkara ve Papamkara'da *şeş-* fiilinin edilgen formu ile karşılaşılır: *säşil-* “çözül-”: *bu yertinçü törüsi antag ol amraq yemä adrılur seşig yemä säşilür tep tedi* “o zaman prens, şöyle söyledi: “Bu yeryüzünün yasası öyledir (ki) sevilen de ayrılır, seven de ayrılır” dedi” (İKPO 49 / LXXVIII).

13-14. yüzyıl metni *Eski Uygur Sivil Belgeleri*'nde, *säşür-* fiili ile karşılaşılmıştır (SUK 281a). Lo02/3 borç metninde, *Açarı Bey'den alınan kuanpunun her ay atlamadan ödemesinden* bahsedilmektedir (SUK 86): *açarı bāgtä ming quanpu altim /// quanpuqa ay sayu säşürmätin*. Parçada “atlamaksızın” anlamına gelmektedir. Metnin bağlamından hareketle *säşürmätin* fiil grubu; “atlamadan, kaçırmadan” olarak yorumlanabilmektedir. Bu anlamı “ayır-” fiiliyle ilişkilendirmek mümkündür. Metinden, her ay birbirinden ayrı tutulmadan ve atlanmadan borcun ödeneceği bilgisine ulaşılmaktadır. Dolayısıyla metinde geçen fiilimsi grubunu “çöz-, ayır-” anlamıyla birlikte düşünmek doğru olacaktır. *EDAL*'da, *säş-* fiili Eski Uygurca tanıklığında açıklanmıştır (2003: 1206). Ancak doğrudan doğruya metinlerde *säş-* fiil köküne rastlanmamış, edilgen ve ettirgen kullanımlarıyla karşılaşılmıştır.

1.1.2.2. *çöz-* Fiil ve Türevleri

1.1.2.2.1. *çözül-* / *çöjül-* Fiilleri

Ele alınan açıklanabilir ses bilgisel değişiklikler sergileyen *şeş-* fiili ve türevleri yanı sıra *çöz-* fiili de çalışmada yer bulmuştur. Türkçenin aynı dönemde, aynı anlam alanını karşılayan iki temel fiil şeklidir.

Bu açıdan bakıldığında *seş-* fiilinden gelişen çeşitli fiil türevleri yanında *çöz-* fiili ayrı bir kolu oluşturmaktadır. *seş-* fiilinin *çöz-* fiiline ses bilgisel değişiminin tam olarak açıklanamaması, Eski Türkçede söz başı /s-/ş-/ ün-süzlerinin /ç-/ye dönüşümü ile ilgili örneklerin tanıklanmaması dolayısıyla *çöz-* fiilinin *seş-* fiilinden türemeyip ancak anlamsal ilişki kuran bir fiil olduğu düşünülmüştür.

Eski Uygurca din dışı metinlerin söz varlığında “ayrıl-, dağıl-” anlamlarına gelen *çözül-* fiili tespit edilir: *üzüksüz tüşer çözülp* “çözülüp aralıksız düşer” (AY, 554/21’den). Bu örnek doğrultusunda, *çöz-* fiilinin yazılı dildeki ilk kullanımlarının Uygur harfli metinlerle başladığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla doğrudan *çöz-* fiiline tanık olunmamakla birlikte *çözül-* maddesine ulaşılabilmektedir. Zieme, 1986 metninde bu anlamda *çusul-* fiiline işaret etmiş olmakla birlikte; Erdal, bu fiili *çözül-* maddesi altında değerlendirmiştir (Ayazlı, 2016: 101, 390). Caferoğlu’nun yayınında da *çöjül-* “gevşek ip gerilmek, uzayıp sünmek” / *çöjün-*; *şäşil-* “çözül-” madde başlarına rastlanmaktadır (EUTS, 217). Erdal’ın çalışmasında, *çözül-* “çözölmek” < *çöz-(ü)l* (OTWF, 658) fiili yer alır.

1.1.3. Karahanlı Türkçesinde *seş-* ve *çöz-* Fiilleri

Karahanlı sahasına ait dil malzemeleri, Eski Türkçe başlığı altında incelenmiştir. Runik ve Eski Uygur alfabeli Türkçe metinlere göre, Karahanlı Türkçesi eserlerinde fiil türevlerinin çeşitliliği artmıştır. Dönem metinlerinden *DLT*, *KB*, *DH* ve *AH* ile *Satırarası Kur’an Tercümesi* dikkate alınarak “çöz-” anlamına gelen anlaşılabilir ses bilgisel farklılıkları olan *seş-*, *şes-*, *yeş-*, *yiş-*, *çes-* fiilleri araştırılmıştır. Ayrıca yine *çöz-* fiilinin metinlerde kullanımı irdelenmiştir.

1.1.3.1. *seş-* Fiili ve Türevleri

1.1.3.1.1. *seş-* / *seşil-* / *seşlin-* / *seştür-* Fiilleri

DLT örneğinde bu fiilin etken, edilgen, dönüşlü ve ettirgen yapıdaki örnekleri çoktur. Atalay’ın *DLT* dizin çalışmasında *seş-* “çöz-”, *seşlin-* “çözölmek, bağından boşanmak”, *seşil-* “çözölmek, ayrılmak” ve *seştür-* “çözdür-”, *seşük* “çözük”, *seşümek* “gevşemek, çözüleyazmak” ve *şes-* “çöz-” şekillerinin yaşadığına tanık olunur (Atalay, 1972: 102, 110). Ercilasun ve Akkoyunlu da *DLT*’de geçen *seş-* fiili için; “(bir şeyin bağını, kösteğini) çözmek” açıklamasında bulunmuştur (2015: 237). İlgili fiilin örneklerini *DLT*’den hareketle şu şekilde göstermişlerdir: *er attın kişen seşdi* “adam atının kösteğini çözdü”. Ayrıca *seşe.r*; *seşme.k* şeklindeki kullanımlar da *DLT*’de geçmektedir. Bu fiil kökünden türeyen pek çok sözcüğün de varlığına işaret ederler: *seşil-* “çözöl-” (2015: 389), *seşilgen* “devamlı çözü-

len” (2015: 228), *şeşlin-* “at vb. bağından boşanmak” (2015: 305), *şeştür-* “çözdür-” (2015: 286), *şeşü-* “çözülürcesine gevşemek” (2015: 463), *şeşük* “bağlandığı ipten kurtulan şey, çözülmüş” (2015: 168). İlgili madde başı sözcüklerin geçtiği cümleler ise şu şekildedir:

Tügün şeşüdi “düğüm gevşedi, çözüleyazdı” (Kaşgarlı, 1990: 562, Herkmen, 2009: 136’dan). *Şeşük at* “ipi çözülmüş at” (Kaşgarlı, 1990: 196, Herkmen, 2009: 136’dan). *At şeşlindi* “at çözüldü, bağından boşandı” (DLT II, 247-11) (Herkmen, 2009: 199-200’dan). *Tügün şeşildi* “düğüm kendi kendine çözüldü” (DLT II, 124-9) (Herkmen, 2009: 219’dan). *Koçnar teke şeşildi* “koç, teke ayrıldı” (DLT III, 102-18) (Herkmen, 2009: 219’dan). *Bu tügün ol şeşilgen* “Bu, daima çözülen bir düğümdür” (DLT I, 524-1, 2) (Herkmen, 2009: 219’dan). *Ol tügün şeştürdi* “o, düğüm çözdürdü” (DLT II, 184-28) (Herkmen, 2009: 110’dan).

DLT’de *şeş-* fiil kökünden türeyen ancak anlamca benzerlik kurmayan *şeşin-* “bir şeyi yapmayı tasarlamak” fiili ile de karşılaşılır: *Er kılın urğalı şeşindi* “Adam kölesini dövmeği tasarladı, dövmeği üzereydi” (DLT II, 152-8, 9) (Herkmen, 2009: 259’dan). *EDAL*’da yapmış olduğu yayında *DLT*’den hareketle fiili *säš-* formuyla göstermişlerdir (Starostin vd., 2003: 1206).

1.1.3.1.2. şeş- / şeşil- / şeştür- Fiilleri

şeş- fiilinden türeyen isim ve fiiller dışında *şeş-* fiili de “çöz-“ anlamıyla madde başı olarak yer alır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 845): *er tügü.n şeşdi* “adam düğümü çözdü”³. Bu örnekte *şeş-* fiilinin geniş zaman ve mastarlı hâli de verilmiştir: *şeşe.r*, *şeşme.k*. *şeş-* fiilinden türeyen bir diğer yapı *şeşil-* fiilidir. *Tügü.n şeşildi* “düğüm çözüldü” örneğinde *DLT*’de yer almaktadır (2015: 268). Bu fiilin geçişli ya da geçişsiz olabileceği belirtilerek *şeşilür*, *şeşilme.k* yapılarına da işaret edilmiştir. *Ol tügü.n şeştürdi* “o, düğüm vb. şeyleri çözdü” örneğinde ise *şeştür-* fiili ile bazı sözcüklerde hem sin hem şin harfli kullanımlar örneklendirilmiştir. Nitekim *şeştür-* “çöz-“ fiili yanı sıra *DLT*’de *şeştür-* şekli de mevcuttur. Kaşgarlı Mahmud, buna benzer bir örneği *misk* ve *müşk* ile açıklamıştır (2015: 286)⁴. *şeş-* fiili sadece Karahanlıca eserlerde gözlenirken, *şeş-(i)l-* fiil gövdesine hem Eski Uygurca hem de Karahanlıcadan tanık olunmaktadır.

1.1.3.1.3. çeç- Fiili

DSI’de, *çeç-* fiili madde başında yer almaktadır ve bu sözlükte *KB*’den

3 At vb. şeyleri bağından serbest bırakırsa yine aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 324).

4 *DSI* (1969: 522b), *şeş-* maddesinde “çöz-“ anlamına işaret edilmiş ve düğümün çözümlenmesini anlatan yapılar hem Uygurcadan hem de Karahanlıcadan örneklendirilmiştir: *qıznakka kirip ağı barımqa tegip bağın şeşip busın alıp* (DLT II 293). *şeş-* fiilinden türeyen *şeştür-*, *şeşil-* fiil gövdeleri de örneklendirilmiştir: *alku unlıgların nizvanlıg bağ tügünleri kedün şeşilip* (Suv 678/10), *ol tügün şeştürdi* (DLT II 187). Bu fiil türevleri dışında isimleşmiş formuyla ikileme içerisinde de tanıklanmaktadır: *jörülmägülig şeşilmägülig*. Dolayısıyla ele alınan *şeş-* fiilinin Eski Uygurca ve Karahanlıcada var olduğuna dair kanıtlar, *DSI*’de de yer bulmaktadır.

örnek verilerek ilgili fiilin “dağılım, dağılma, yayılma” anlamlarına değinilmiştir (1969: 143a): *qanı ilm ü quran üni az çeçer* (Radloff, 1900: 183/10). Anlam bakımından *DH*’de tanıklanan *çeç-* fiili ile ilişkilidir. Çünkü “çözölmüş bir şeyin sonucu dağılma” anlamı ile “çöz-, ayır-” anlamı ile bağlantı kurmaktadır. Ses benzerliğı olan *çeçge* (*DLT* I, 428-29) ismi “çulha tarağı” anlamındadır (Ünlü, 2012: 178b’den). Çulhayı ayırma işlevi üstlenmesi sebebiyle, *çeçge* sözcüğünün *çeç-* “çöz-” fiiliyle ilgili olduğunu söylemek mümkündür.

Çalışmaya yön veren *DH* metni, Çağatayca dil özellikleri gösterdiği için bu metin, Çağatay Türkçesi bölümünde değerlendirilmiştir. Ses bilimsel değışimine dikkat edildiğinde asıl fiil *seş-* fiilinden gelişen *şes-* fiilinin patlayıcılığa uğrayarak *çeç-* fiil türevine evrildiğı görülür: *seş->şes->çeç-* fiili şeklinde ses bilimsel değışim açıklanabilir.

1.1.3.1.4. *saşur-* Fiili

Şine Usu Yazıtı’nda tanıklanan kimi okumalardaki gibi *DLT*’de de kalın sıradan şekli *saş-* fiiliyle karşılaşılr: *Ol yinçüni çeş bile saşurdi* “O, inci ile füzeyi ayırdı” (*DLT* II, 79-4, 5) (Herkmen, 2009: 498’den). Bu fiilin ettirgen fiil ile kullanımı okunur. Diğer fiil yapım yolları gözlenmez. İncelenen fiil türevleri arasında asıl fiil olarak kabul edilen *seş-* fiilinin, artdamaksıllaşmaya uğrayarak *seş->saş-* şeklini aldığı tek örnek gözlenmektedir.

1.1.3.2. *çöz-* Fiili ve Türevleri

1.1.3.2.1. *çöz-* / *çözöl-* / *çöj-* / *çöjtür-* Fiilleri

ED’de *çöz-* fiilinin *çöç-* fiilinden geldiğı belirtilmiş ve “çözmek, gerilmek” olarak açıklanmıştır (1972: 400). Etimolojisi *çö:c- şeklinde gösterilmiştir. *çe:j-* fiilini de bu fiile bağlar. *Tietze* de bu kaynağı atıf yapmak yanı sıra “düğümlü, sarılı, bağlı ya da düğmeli bir şeyi açmak” anlamlarını verir; benzer anlamı sağlayan farklı bir kullanım için *çez-* madde başına⁵ da gönderme yapar (2002: 470). *KBS*’de Orta Türkçe metinleri kapsayan eserlerde *çöz-* maddesi; *şes-* (*DLT*), *seş-* (*DLT*), *çöj-* (*DLT*), *çüj-* (*DLT*) fiillerine gönderme yapılmıştır (2007: 256).

AH’de, *seş-*, *şes-* bulunmamıştır (Arat, 2006). Ancak aynı anlam alanını karşılayan *çöz-* fiilinden türeyen *çözük* ismi 478. dürtlükte mevcuttur (2006: XV). *Anun uz erür bu kitab bir süzük / talulap ketürdüm kemiştim çözük...* (2006: 78) “onun için bu güzel ve süzölmüş bir kitaplr / sözleri seçerek getirdim ve çözümlüşleri attım...” (2006: 99). Karahanlı dönemi metinlerinden *Satır-Arası Kur’an Tercümesi TİEM 73* nüshasında *çöz-* ve

5 *Tietze* (2002: 435), *çez-* fiilinin bu iki gruba da bağlanabileceğine; bu nedenle ele alınan fiillerin yeniden gruplandırılması gerektiğine değinmiştir.

çözül- madde başları ile karşılaşılır. “yay-, çöz-, ser-” gibi anlamlarına gönderme yapılmıştır (Ünlü, 2004: 410a). Ayrıca çöz- fiilinden türeyen “çözül-” fiili ile ses değişimine uğramış bir şekli olan çöjül- fiillerine de TİEM 73’te rastlanmaktadır: *kaçan yâr çözülp tartılsa kâmişgây anı içindäkini kuruğ kılsa kulağ tutsa idi yarlıkına säza turur* (Ünlü, 2012: 269-3); *hiç yaruk yârni çözdimiz anı tağı kemiştimiz* (Ünlü, 2004: 203-7), *âdämîlerini aka turur çözülmüş titigdin balçıkđın* (2004: 57-12), *yana kıldı oğlın kızın ağa turur çöjülmüş balçıkđın* (2004: 410a). TİEM 73’te “çöz-” anlamının çöj ve çöz- fiilleri ile karşılandığı görülmüştür.

Diş damak yumuşak ünsüzü /j/ ile diş eti yumuşak sesi olan /z/ sesleri sızıcı seslerdir ve örnek metinde çöj-/çöz- ikilisinde /j/ > /z/ ya da /z/ > /j/ değişimi gözlenmektedir. Birbirine değişen iki ses de sızıcı, sürekli ve yumuşak ünsüzlerdendir. Bu nedenle seslerin birbirine dönüşümü beklenen bir durumdur. *Satırrası Kur’an Tercümesi*’nde çöz- fiili yer ve balçık sözcükleri ile birlikte yer almıştır.

çöjül- fiili, DLT’de *gerilmek* ve *uzayıp sünmek* anlamlarında yer bulmuştur: *Yıp çöjüldi* “ip gerildi” (DLT II, 132-12) (Herkmen, 2009: 161’den). Ayrıca ettirgen fiil yapısında çöjtür- fiili de DLT’de geçmektedir: *Ol yıpıg çöjtürdi* “o ipi gerdirdi, uzattı” (DLT II, 180-19,20) (Herkmen, 2009: 96’dan). Toker, Karahanlı dönemi eserlerinden DLT’de çöz- fiilinin doğrudan tanımlanmadığını, bunun yerine çöj- fiilinin “ger-, esnet-, uzat-” anlamlarıyla kullanıldığına değinmiştir (2010: 1367). çöj- > çöj-tür-/çöjül- “çekmek, germek” (ED 400; Dankoff III 1985: 95; Räsänen, 1969: 118), çüzül- (Nadalyaev, 1969: 58) şeklinde bu fiilin çeşitli kullanımına çalışmalarda tanık olunmuştur.

1.2. Orta Türkçede şeş- ve çöz- Fiilleri

1.2.1. Harezmi-Kıpçak Türkçesi Metinlerinde şeş- ve çöz- Fiilleri

Mukaddimetü’l-Edeb, Nehcü’l-Ferâdis, Hüsrev ü Şirin, Codex Cumanicus ve yine bu döneme ait *Satıraltı Tercümeleri Fıkıh Kitabı* araştırma çerçevesinde değerlendirilmiştir. Buna göre incelenen metinlerde çöz-, şeş-, şeş- ve çeş- fiil ve gövdelerine tanık olunmaktadır.

1.2.1.1. şeş- Fiil ve Türevleri

1.2.1.1.1. şeş- / şeşil- / şeşid- / şiş- / şişil- Fiilleri

Harezmi Dönemi eserlerinden bir diğeri Kutb’un *Hüsrev ü Şirin*’inde “çöz-” anlamında şeş- fiili tespit edilmiştir: *Bu kadğu kudğđın kütgar mini bir / şeşilsün bağığ işimdin bu zincir* (3164⁶), *bu kökler naqşına bakma*

6 Bu beyit, (Hacıeminoğlu, 2000) yayınında şişd şeklinde gösterilmiştir ve 2186 ile numaralıdır: muhalif

hayâl ol / bu müşkil bağ irür şeşmek muhâl ol (63). Ayrıca bu fiilden türemiş *şeşid-*, *şeşil-* fiilleri de aynı eser içinde göze çarpmaktadır. *şeş-(i)d-* “(el için) çözdürmek”, *şeş-(i)l-* “(zincir, ip, bağ için) çözülmek” anlamlarıyla adı geçen fiiller karşılık bulmaktadır. Metinde bu iki fiilin tanıklandığı kısımlar ise şöyledir: *muḥālif naqş buzdı şeşid ellerimni perişān kıldı bu oyunlarımni* (2189). *şeşilür bağ bolmuş çakda düşvār köyer andın küler sem ‘ey cihāndār* (3718) (Demirci, 2014: 520).

Nehcü'l-Ferâdis'in dizininde (Ata, 1998: 389) *şeşil-* maddesi mevcuttur. Buna göre iki farklı yerde *şeşil-* fiil gövdesi tespit edilmektedir: *bu arada izârî şeşildi taqı ekki elgi bağığ erdi* (226/6), *qaçan kim Âdam peygambar ol ekki buğdayni yemiş erdi, derḥal başıdın tâcı uçtı, egnidin ḥullası tüşti, belidin kemeri şeşildi* (281/9). /-l/ eki hem edilgen hem de dönüşlü fiil yapabilen eklerdendir. *Nehcü'l-Ferâdis*'te *şeş-* fiil köküne gelen bu ek, fiili edilgen yapmıştır.

Mukaddimetü'l-Edeb'de *şeş-* fiili ile karşılaşılmalıdır (Yüce, 1993: 61 / 149- 5): *şeşdi ḥubvêsın ténür kopmışda* “çözdü kundak bağıni denir koptuğunda...”. Bu örnek cümlede “çöz-” anlamlı fiil, kundak bağı için kullanılmıştır. Diğer metinlerde “bağın çözülmesi” ile ilgili örnekler varken bu cümlede kundak bağı örneğine rastlanmaktadır. Bu fiilin edilgen kullanımını *şeşil-* fiilli örneklerine de eserden ulaşılmaktadır: *şeşildi ilük, yirildi ilük, kesildi ilük* “çözüldü düğme deliği, yırtıldı düğme deliği, kesildi düğme deliği” (1993: 63/159-3); *şeşildi tügün çıkıdı kılıç kıınıdın* “çözüldü düğüm çıktı kılıç kıınından” (1993: 64/160-6). Edilgen fiil yapıları *şeşil-* fiili; düğüm ve düğme deliğinin çözülmesinde tercih edilmiştir.

şeş- fiilinin hem basit hem de türemiş yapıdaki örnekleri ile karşılaşılmalıdır: *şeşil-* fiilinde edilgen yapı söz konusu iken *şeşid-* fiili örneğinde kökün ifade ettiği anlam kuvvetlendirilmiştir. Ele alınan diğer ana başlıklarda *şeş-* fiilinin /-d/ ekiyle türetimine tanık olunmaz. Eski Türkçe metinlerde /-d/ eki ile türemiş fiillerde dikkat çeken özellik bazı kök fiillerdeki anlam kaybının önlenmesi amacıyla kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 1992: 33). Bu tür yapılarda ünlü ile biten tek heceli fiil örnekleri görülür: ko->ko-d-, ı->ıd-, to->tod- gibi. Ancak *şeşid-* örneğinde *şeş-* fiil kökünde anlam kaybı gibi bir durum söz konusu değildir. Dolayısıyla bu fiil yapısındaki /-d/ ekinin /-t/ ettirgenlik eki olarak düşünülmesi daha uygun olacaktır. Geçişli tabanlardan ettirgen fiil yapmaktadır.

Hüsrev ü Şîrin'de, *şeş-* şekli yanı sıra *şiş-* şeklinde de fiilin transkripsiyonuna rastlanır. Örneklerde “çöz-” anlamına gelen bu fiil, basit ve türemiş yapıda gözlenir. Ancak ağırlıklı olarak basit yapıda tanıklanmıştır. “Bel

naqş bozdi şişid illerimni / perişān kıldı bu oyunlarımni. (Demirci-Karlı, 2014) yayınında ise *şeşid* şeklinde okunmuştur.

çöz-, düğüm çöz-, bağ çöz-” yapıları içerisinde kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2000): *Béliğini şiş bu bir sâ ‘at tég oltur / bu bili bağlını tapğuyka kültür (3907)*. *Niçe bağlar sen âhır şiş tüğünni / ‘ömür kiçti ğanimet tut bu künni / ajunda hiç kişining yok beğâsı (3947)*. *Niteg kim ‘ışkı artıp ol iki yar / şişip can bağını bağ içre oynar (1419)*. *Şişilür bağ bolmış çakda düşvâr / Köyer andın küler şem’iy cihândâr*. Hacıeminoğlu’nun *Hüsrev ü Şîrin* yayınında “çöz-” anlamına gelen yapılar ağırlıklı olarak /-i/ sesi ile gösterilmiştir. Ancak aynı zamanda /e/li örnekler de görülmektedir. “kapalı e” sesinden dolayı, metinde iki türlü kullanımı görülmüştür.

1.2.1.1.2. *çeşür-* Fiili

Hüsrev ü Şîrin’de, *çeş-* fiilinden türeyen *çeşür-* fiili ile karşılaşılır. *çeşür-* < *çeş-(ü)r-* “çözmek” şeklinde Kutb’un *Husrav ü Şîrîn*’i *İndeks* çalışmasında tahlil edilen bu fiil, şu cümle içerisinde tanımlanmıştır: *bu halvaka telim emgek kigürdüm şükr kim ‘âkıbet barı çeşürdüm (1555)* (Demirci, 2014: 149). /-Xr/ eki, yaygın kullanılan ettirgenlik ve geçişlilik ekidir. “çöz-” anlamını içeren varyantlardan biri olan *çeş-* fiiline eklenmiştir. Örneklerin tamamı dikkate alındığında, fiilin türevlerinde /-Xr/ ekli ettirgenlik ekinin kullanımı işlek değildir.

Madde başı belirtilen *çeşür-* fiilinin kökü *çeş-* fiildir. Ses bilgisel düzlemdeki değişimi ise şu şekilde açıklanabilir: *seş-* > *şeş-* fiilinin patlayıcılaşmaya uğrayarak söz başında /ş-/>/ç-/ değişimi gözlenmektedir.

1.2.1.1.3. *seş-* Fiili

Codex Cumanicus doğrudan bir Kıpçakça eser olmamakla birlikte, Kıpçak Dönemi söz varlığını yansıtmaya açısından önemli bir sözlüktür. Bu eserde (Argunşah-Güner, 2015). *seş-* fiili gözlenmektedir. Metinde “çözmek, bağını açmak” anlamlarına gelir. *seş-er-mén (10a/1)*, *seş-er-kil (10a/3)*, *seş-tü-m (10a/2)*.

1.2.1.1.4. *yeş-* Fiili

Memlük Kıpçakçası Houtsma⁸ örneğinde, “çöz-” anlamlı fiilin karşılığı *jâş-* şeklindedir (Starostin vd., 2003: 1206). “çöz-” anlamına gelen bu fiil; Eski Türkçede görülmemiştir. Nitekim Harezmi sahasına ait Türkçe metinlerde de bu fiil kullanımı göze çarpmaz iken Kıpçak Türkçesine ait bu eserde sınırlı örneğiyle karşılaşılmaktadır. *yeş-* ve *yış-* madde başlarında bu fiilin “çöz-” anlamını kastettiği kullanımlar daha çok Çağatay Türkçesi metinleri için geçerli olmuştur. *Mukaddimetü’l-Edeb* metninde de *şeş-* fiili yanı sıra *yeş-* fiilinin de “çöz-” anlamıyla kullanımı görülür: *yeşti tüğünni* “çözdü

7 Beyit sayılandır.

8 Türkçe-Arapça Açıklamalı Sözlük. Leiden, 1894.

düğümü” (Yüce, 1993: 34/ 19-3). Bu eserin Moğolca-Çağatayca kısmının dil incelemesinde 025b kısmının Çağatayca bölümünde *yeşilmiş bağ* ifadesi vardır. Farsçası *bend-i küşade*, Moğolcası *aldaraksan büçi*, Türkçesi ise “çözülmüş bağ” olarak gösterilen çalışmada; Çağatayca bölümde *yeş-* fiilinin “bağ çöz-” anlamıyla kullanımı dikkat çeker (Şafî, 2016: 37).

Buraya kadar incelenen metinler ve “çöz-” anlamlı fiiller incelendiğinde özellikle *şeş-* / *seş-* / *çeş-* / *çeç-* fiil türevleri gözlenmişken; Harezmi-Kıpçak Türkçesi metinlerinde bu fiil formlarından farklı olarak ön seste /y/li biçimin olduğu *yeş-* fiiliyle karşılaşılmıştır. Karahanlı ile Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş dönemi özelliği gösteren Harezmi Türkçesi eserlerinde, bu fiil şeklinin bulunması dikkat çekicidir. Nitekim sonraki dönem Çağatay Türkçesinde “çöz-” anlamını veren *yeş-* / *yiş-* fiilinin daha çok örneklendiği gözlemlenecektir. Ses değişimi açısından Eski Türkçede kelime başında yer alan, tam bir ünsüz sayılmayan ve yarı ünlü özelliği taşıyan sözcük başı /y-/ foneminin hem tarihî hem de günümüz Türk dillerinde “*d-*, *c-*, *ç-*, *ş-*, *s-*, *t-*, *n-*, *ñ-*, *k-*” ünsüzlerine değiştiği bilinir (Alibekiroğlu, 2013: 707). Bu şekilde /y-/ foneminin tonluluk ve tonsuzluk bakımından çok çeşitli ünsüzlere dönüşmesi görülür. /y-/ foneminin /s-/ , /ş-/ , /ç-/ , /c-/ ünsüzlerine değişebildiği bilgisi de önem taşımaktadır. Bu açıdan *seş-*, *şeş-*, *çeş-*, *çiş-*, *çeç-* gibi fiil formlarındaki sözcük başı /s-/ , /ş-/ , /ç-/ ünsüzlerinin de /y-/ ünsüzüne değişmesi beklenen bir durumdur. Nitekim bu örnekte /ç-/>/y-/ değişimi gözlenmektedir: *seş->şeş->çeş->yeş-*. Patlayıcı ünsüzlerden birinin //m/, /l/, /y/, /ğ/ gibi bol sesli akıcı ünsüzlerden birine dönüşmesi ve ses olayının genişlemesine akıcılaşma denmektedir (Korkmaz, 1992: 6). Dolayısıyla /ç-/>/y-/ ses değişimi ile akıcılaşma gerçekleşmiştir.

1.2.1.2. *çöz-* / *çözül-* Fiilleri

Harezmi Türkçesi eserlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb*'de *çöz-* fiili ile karşılaşılmaktadır: *taradı saçını çözdü saçını* (Yüce, 1993: 44/69-3) anlamıyla *çöz-* fiiline tanık olunur. Buna ek olarak *çöz-* fiilinden türeyen *çözül-* şeklinde fiil türetimi de görülür: *çözül-di yip sevündi anıng birle* (1993: 57/129-3). Dolayısıyla *çöz-* fiili hem etken hem edilgen kullanımıyla eserde yer almıştır. “saçı çöz-” ve “ip çözül-” şeklindeki ifadelerde, *çöz-* fiil kökü tespit edilmiştir. Harezmi-Kıpçak dönemine ait (Hacıeminoğlu, 1997: 18-19), 13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın ortalarında tercüme edildiği düşünülen (Karasoy, 2017: 20) *Satıraltı Tercümeli Fıkıh Kitabı*'nda sadece *çöz-* fiilinden türemiş *çözül-* fiili bulunmaktadır. Bu fiil yapısının -gAn sıfat-fiil ekiyle çekime girdiği görülür: *lienni kıldı üzre anıt içgenin ve tüşer ilâ çözülgeni için anıt şınmakı birle vü aydı* (2017: 90 / 32b-1).

1.2.2. Çağatay Türkçesinde şeş- ve çöz- Fiilleri

Çağatay sahası Türkçe metinlerden tespit edilen “çöz-” anlamı şeş-fiil türevleri ile çöz- fiilinin durumu ise aşağıdaki alt başlıklarda şu şekilde açıklanmıştır.

1.2.2.1. şeş- Fiili ve Türevleri

1.2.2.1.1. çeç- / çiç- Fiili

DH (Bice, 2010) yazıldığı dönem itibarıyla Karahanlı Türkçesine ait olmakla beraber, istinsah edildiği dönem ve ses-şekil bilgisinden edinilen kazanımlar doğrultusunda Çağatay Türkçesinin dil malzemesi içinde kabul edilen *DH*'de şu parçada çeç- fiili “çöz-” anlamıyla yer almaktadır: *vâ-derğa muhabbetni câmun içmey / ehl ü ayâl hânümândın tükel keçmey / cürm ü isyan girihlerin munda çeçmey / şeytân ğalib cân bererde şaşım mena* “vah ne yazık, sevgi kadehini içmeden / çoluk-çocuk, ev-barktan tam geçmeden, suç ve isyan düğümünü burada çözmeden / şeytan galip, can verirken de şaşım ben işte” (2010: 64). Örnekte isyan düğümlerinin çözülmesi ifadesi görülür. Özellikle *DLT*'de sık gözlenen “düğüm çöz-” anlamına gelen birleşik fiil, Çağataycada, şeş- ya da şeş- fiili yerine çeç-fiili ile soyut anlamda kullanılmıştır. Ayrıca fiil ulaç eki *-mAy* almıştır. Doğu Türkçesi metinlerinde, fiilimsi ekini alan fiil türevlerinin kullanımı azdır. Örneğin *DLT*'de *-gAn* ortaç ekini alan *şeşilgen* yapısı ile karşılaşılr. Bu gibi nadir örnekler dışında şeş- fiili ve türevleri, sıklıkla cümlelerin temel fiili konumundadır. *EDAL*'da çeç- fiili, ProtoTürkçede **sel-* fiiline dayandırılmaktadır. Bu fiilin kastettiği anlam, “böl-” fiiliyle yorumlanmıştır (2003: 1206). W. Radloff'un *OSTN* adlı eserinde çeç- fiilinin, madde başında dört farklı anlamına değinilmiştir: 1. çöz-, 2. çıkar-, aç-, 3. serbest bırak-, 4. anlatmak (Erbay, 2008: 170'den). *Seyfü'l-Mülük* (Çelebi, 2019: 114) adlı mesnevîde, çeç- fiili tek bir örnekte geçer: *çekilgen zülfünü taptı ol şâne / tökündi çeçkeli boldı bahane* (1578). Bu örnekte de çeç- fiilinin ulaç eki aldığı görülür: *-kAlli. Şeyh Süleyman Lugatı*'nda çeç madde başı gözlenir ancak anlam bakımından “çöz-” fiilinden uzaktır: “balık saydı için bir nev-şebekedür, tor, ağ, sövüt dallarından ve yulğundan örme, çenber-dân, dâm” (Durgut, 1995: 303).

“çöz-, ukde ve düğmeyi çöz-” anlamlarına gelen bir diğer sesbilgisel karşılık çiç- fiilidir. çiç-maddesine *Abuşka Lugatı*'nden ulaşılmaktadır (CTS, 248b). Vámbéry 283'te de çiç- fiili “çöz-; çıkar-, aç-, serbest bırak- (elbise için)” anlamlarındadır (Erbay, 2008: 170'den). çiç- fiili; çözmek, ‘ukde ve düğmeyi güçâd itmek [düğüm ve düğmeyi açmak] kullanımıyla (LÇ, 160) adlı kaynakta da geçer (Erbay, 2008: 188).

Ses bilgisel düzlemdeki değişimini, şu şekilde açıklamak mümkündür:

şeş->şes->çeş->çec- / çiç-. Kök hecedeki “kapalı e”⁹ sesi nedeniyle /-e-/, /-i-/ ünlülerinin ikili kullanımıyla karşılaşılır. Bu madde başında /-i-/ ile okunmuş fiil türevi mevcuttur.

1.2.2.1.2. yeş- / yiş- / yeşil- / yişil- Fiilleri

Abuşka Lugati'nde “çöz-” anlamına gelen fiil türevi olarak *yiş-* fiilinin edilgen formu ile karşılaşılır. Atalay'ın transkripsiyonunda, *yişil-* madde-sinde bu fiil geçer (1970: 407): *Delil irür ki köngüllerni kalmış olğay sin azâd / bu kim selasil-i zülfüng tügenleri yişilibdür* “tutsak ettiğin gönüller-i azat ettiğine delil budur ki zülfünün zincirleri çözülmüştür”. *yişil-* fiili, *Nevâdirü 'n-Nihâye* adlı Çağatayca eserde de mevcuttur (ÇTS, 1248a). *Yusuf Emirî Divânı*'nda da *yiş-* fiili gözlenmektedir (ÇTS, 1255b).

OSTN'de, Çağatayca söz varlıkları arasında *yeş-* “çözmek, çözüp ayırmak, çözümlmek; günah çıkarmak” madde başı tespit edilir: *sadaqım kılıçımnu yişdim* “okluğumu ve kılıcımı çözdüm.” (Abg., 161); *fütâmnu yişeyin tip irdim* “Kemerimi çözeyim dedim.”; *günâhlarım sin özüng yiş!* “Benim günahlarımı affet!” III/379. *yeş-*: çözmek, çözüp ayırmak, çözümlmek (Vâmb., 356); *yiş-*: açmak; çömek; gevşetmek (DTO, 554). Farklı olarak soyut anlamda günah çıkarmak için de bu fiilin kullanımına işaret edilmiştir (Erbay, 2008: 897'den). Ayrıca yine aynı eserde *yeşil-* “çözülmek, çözümlüp ayrılmak” maddesi de gösterilmektedir: *Delil irür ki köngüllerni kalmış olğay sin azâd / Bu kim selâsil zülfüng tügenleri yeşilipdür* “Tutsak ettiğin gönüller-i azat ettiğine zülfünün düğümlerini çözen delildir.” III/381. *yeşil-*: çözülmek, çözümlüp ayrılmak (Vâmb., 356) (Erbay, 2008: 898'den).

Vahid-i Belhi tarafından Farsçadan 1522 yılında Çağataycaya tercüme edilen *Çağatayca Taberi Tarihi* adlı eserde (*Târihnâme* 243a-302b) “aç-, söküp çıkar-” anlamlarıyla *yiş-* fiili bulunur (Durak, 2019: 108). *Hoşnuvâz ol ta 'vîz bâzûsıdın yişti* (260b/20). Aynı eserin (182a-242b) varaklarını içeren çalışmada da yine ilgili fiilin türevlerinden sadece *yiş-* fiili sadece bir yerde geçmektedir: *Cercîs arkasıdın köterdi ve élig ayağınu yişti* (236a/18).

16. yüzyıla ait *Çağatayca Mevâhib-i Aliyye* (Tefsir-i Hüseyinî) *Terçümesi* (183b-308b Giriş-Gramer-Metin-Dizin) adlı eserde de “çöz-” anlamına gelen *yeş-* ve edilgen yapıda *yeşil-* fiilleri ile karşılaşılmaktadır (Boltabayev, 2017: 146, 147): *ant içtiler kim kıyoymağaylar kim kişi alarnı yeşgey tâ vaqtı kim Hudây hükmi bile yeşilgeyer* (198a/17). Bu örnekte, hem etken hem de edilgen formda “çöz-” anlamını karşılayan *yeşil-* fiilleri görülmüştür. Ayrıca 198a/20'de “*mén dağı ant içermén kim alarnı yeşme-*

9 Türk dillerinde “kapalı e” sesinin varlığı Türk runik yazılı metinlerin okunmasıyla başlamıştır. Orhon Yazıtları'nda, kimi kelimelerin *beş-biş*, *yer-yir* gibi iki türlü yazımları ayrıca Yenisey Yazıtları'nda bu durum için ayrı bir işaretin varlığı, “kapalı e” sesi meselesini doğurmuştur. Düzenli olarak /e/ ve /i/ ile işaretlenen kelimelerden farklı olarak /e-i/ ikili kullanımlı fiil köklerinde “kapalı e” sesinin varlığı kabul edilmiştir (Yılmaz, 2010: 734-735).

gey-mén tā vaqtı kim hüküm yétkey.”; 198b/2’de “*al-kıssa āyat ingendin song hazrat-ı risālat şalavātullāhi va salāmuhu ‘alayh buyurdı tā alarnı yésti-ler*” örneklerinde de yine *yéş-* fiili “*çöz-*” anlamındadır.

19. yüzyıl Çağatayca-Farsça sözlüklerinden *Lugat-ı Etrakiyye*’de özellikle *yış-* fiilinden türemiş çeşitli fiil ve fiilimsi biçimleri mevcuttur. *yışti* “*çözdü*” maddesinde Leylî ve Mecnûn ile Ferhad ü Şîrîn’den örnekler gösterilmiştir: *yışti reseni cihâzıdın çüst / öz boynığa bağladı anı rüst* (LM); *hem âhır yışti ol tağ üzre mağmil / ki tutmuş êrdi Ferhād anda menzil* (FŞ) (Rahımı, 2016: 1229). Ayrıca *yışib* “*çözüp*”, *yışilibdür* “*çözölmüş, açılmış*”, *yıştiler* “*çözdüler, açtılar*”, *yış* “*çöz, aç*”, *yışilmes idi* “*çözölmezdi, açılmazdı*”, *yışmek* “*çözmek, açmak*”, *yışilmek* “*çözölmek, açılmak*”, *yışiben* “*çözüp, açıp*”, *yışgeli* “*çözmek için, açmak için*”, *yışse* “*çözse, açsa*” madde başlarıyla da karşılaşılır (2016: 1228-1229). Dolayısıyla bu Çağatayca sözlükte “*çöz-*” anlamında kullanılan fiil türevi olarak *yış-* fiilinin baskın olduğu, işlek bir kullanım sergilediği anlaşılmaktadır: *yışilmes idi nâkâdın mağmili / her on günde bir şehr idi menzili* (Sİ); *béli târi hicridin cismim bolubtur târ dik / ey felek rağm êt bu ikki riştene birbirge êş¹⁰* (DD); *tapıb ol şehr ara bir şurfe menzil Revâni yıştiler menzilde mağmil* (FŞ); *ol akşam kim yüzige lu ‘bet-i Çin / yışib mergüle yaydı zülfi müşkin* (FŞ) (2016: 1228); *hem başıdın kıoysa alıb tâc-ı zer / hem bêlidin yışse muraşsa ‘kemer* (HE) (2016: 1273). 20. yüzyıla ait bir Çağatayca destan metni olan Yusuf Beg-Ahmed Beg destanında da *yéş-* fiili “*çöz-*” anlamındadır: *belimni yéşip yatsam toyğunça âb ta ‘âm yesem maña harâm bolsun dep kısm-ı yâd kıldılar* (Serbest, 2018: 731/165b). *Sultânnuñ emr-i fermâni birle ol mûmundaki âdemni mûmundın yéşip yerge alıp tüşüp şundın Hazret-i Sultânnuñ aldığa alıp keldiler* (2018: 762/177b).

1.2.2.1.3. *çêş-* / *çêşil-* / *çişil-* Fiilleri

Çağatay Türkçesi metinlerinde *çêş-* fiilinin “*çöz-*” anlamına geldiği kullanımlar mevcuttur. “kapalı e” imlâsından dolayı *çêş-* / *çiş-* şeklinde farklı okunuşları metinlerde gözlenmektedir. *Sedd-i İskenderî* ve *Çağatayca Fıkıh Kitabı* bu konuda örnek sunar. *çêş-* fiilinin hem etken hem de edilgen fiil formlarına rastlanmaktadır (ÇTS 240b). “*çöz-*” anlamındaki *çêş-* fiili, Çağatayca bir fıkıh kitabının (108a-12) numaralı parçasında tanıklanır: *kaçan kim ölügni lahde kıoysalar ol bendlerni çêşgeyer hatunlarğa biş turur* (Erbay, 2003: 243). Bu fiilin edilgen şekli *çêşil-* “*çözöl-*” ise (50a-9)

10 *Dört Divan* adlı eserde *eş-* olarak tanıklanmakla beraber, diğer yazmalarda *yéş-* şeklinde de fiil gözlemlenmektedir (Rahımı, 2016: 1228). Dolayısıyla kelime başında /y/ ünsüzünün varlığına göre ikili kullanıma sözlük tanık olmaktadır. *êşib* // SG: “*çözmek, açmak*” (1383) // DLT: *seş-/şêş-* “*çözmek*” (815/845) // CC: *eş-* “*ip çevirmek*” (69); *seş-* “*çözmek, bağını açmak*” (163) // Krgz.Tr: *eş-* “*örmek; bükmek; yırtmak; yarmalamak*” (342); *çêç-* “*çözmek, açmak; çıkarmak*” (257) // YUyg.Tr: *eş-* “*döndürmek, çevirmek; burmak*” (117); *yéş-* “*çözmek; çıkarmak*” (464); *çêç-* “*çözmek, açmak*” (73) // Trkm.Tr: *iş-* “*bükme, örme*” (384) // Derleme: *eş-* “*ip bükme*” // Moğ-Les: *ele-* “*yıpratmak, aşındırmak*” (490). (Rahımı, 2016: 1229).

numaralı parçada okunur: *fütası çişilse eger ol necasetni kitermese* (Erbay, 2003: 140). *Seyfü'l-Mülük*'te hem *çeş-* hem de edilgen şekli *çeşil-* fiilleri tespit edilir: *çêşip bu kaçanı tonnu yazdı nāgāh / ki çıktı cānıdın be-havest bir āh* (302¹¹); *neçük bolsa boşağan hār [u] hāşak / çêşildi bağları boşadı hissi pāk* (898). Kök hecede yer alan “kapalı e” sesi sebebiyle ilgili fiil türevinde (*çeş-* / *çiş-*) /e/-/i/ seslerinin ikili kullanımını mevcuttur.

1.2.2.1.4. *yiz-* / *yizin-* Fiilleri

Ses bilgisel açıdan *yeş-* / *yiş-* fiillerinin çok yakın bir türevi olarak, *yiz-*, *yizin-* fiillerine *OSTN*'den tanık olunur. “çöz- ve çözüp ayır-” anlamlarıyla *yiz-* maddesinin edilgen kullanımı görülür: çözmek, çözüp ayırmak (Calc. Wrth. 46) III/529. *yiz-*: çözmek, çözüp ayırmak (Bdg. II: 388); *yizin-*: çözülmek, çözüp ayrılmak (Bdg. II: 388). Bu fiil türevi, tarihî Türk dillerinde sıklıkla karşılaşılan bir kullanım değildir. Ses bilgisel değişim haritası; *seş-*→*şeş-*→*çeş-*/*çeç-*→*yeş-*→*yiz-* şeklindedir. Söz başı /ç-/ ünsüzünün /y-/ değişiminde akıcılığa; söz sonu /-ş/ ünsüzünde tonlularak /-z/ ünsüzüne evrildiği görülür.

1.2.2.1.5. *şeş-* Fiili

Klasik öncesi Çağatay devrine ait *Gülistan-ı Türki* tercümesinde karşımıza *şeş-* fiili de çıkar. *Gülistan-ı Türki*, Harezmi Türkçesinin sonu, Çağataycanın ise başlangıç dönemine denk gelen bir eserdir. “ayrıl-, çözü-” anlamlarında tanıklanan bu fiil, eserde sadece bir örnekte tespit edilmektedir: *fermānige im-tişāl kılı yığılı şeşip meşveret kılışip ayttı-lar* (Berbercan, 2011: 130 / 19-3).

1.2.2.1.6. *eş-* Fiili

16. yüzyıla ait *Çağatayca Mevahib-i Aliyye* (Tefsir-i Hüseyinî) *Tercümesi* (183b-308b Giriş-Gramer-Metin-Dizin) adlı eserde *yeş-* fiili yanı sıra *eş-* fiilinin de “çöz-, bağlı bir şeyi aç-” anlamlarında kullanıldığı dikkat çeker (Boltabayev, 2017: 380). Fiilin başındaki /y-/ ünsüzünün varlığına göre iki farklı kullanım, eserin dilinde mevcuttur: *kün yarımudın song aytur êrdi tā igirilge[n] yiplerdin êşkenni kaytarur êrdiler* (277b/8), *hatun özining êşken ipini zāyi' kıılır* (277b/10), *öz igirgenini nê hālatıde kim êşilgenlerdür* (277b/5). Örneklerde ilgili fiil türevinin ortaç eki *-kAn* ile isimleşmesi göze çarpar.

1.2.2.2. *çöz-* Fiili

Abuşka Lugati'nde (Atalay, 1970¹²,) madde başı olarak gösterilebilecek sözcüklerin açıklamasında *çöz-* fiili vardır: *tişkelî* “Kaf-ı Arabî ile *çöz-*

11 Beyit sayısıdır.

12 Besim Atalay'ın okuduğu *Abuşka Lugati*'ne https://archive.org/stream/AbukaLgatVeyaaataySzl/0969-Abushqa_Lughati-Chaghatay_Sozlughu-Besim_Atalay-1970-456s_djvu.txt adresinden ulaşılmıştır. Sayfa numaraları olmadığı için yukarıda kaynak bilgisinde sadece yayının yıl bilgisine yer verilmiştir.

mek için ve **çözeli** demektir”. Bu kısımda Arapça imlasına göre sıralı Çağatayca *tişkeli* sözcüğünün Osmanlıca açıklaması içerisinde *çöz-* fiili görülmüştür. Dolayısıyla bu fiil, eserde doğrudan Çağatay Türkçesi ile yazılı kısımda değil açıklama bahsinde yer alır. *Şeyh Süleyman Lugatı*’nda “fitil fitil ayırmak, tel tel ayırmak” anlamlarında *çöz-* fiili geçer (ÇTS, 260b). *çöz-* madde başı için; “hall, fesh, fasl itmek, tel tel, fitil fitil ayırmak, cüdâ ve münfekk eylemek” açıklamaları yer alır (Durgut, 1995: 315). Aynı eserde *çözük* ve *çozulğuc* maddeleri de mevcuttur. *çözük* için; “givşek, münhall, mefsûl, açık, güşâde, münkatî ve gayr-i merbut”; *çozulğuc* ise “çözülmiş, münhall, perîşân, güşâde, münfekk, baz, yele” şeklinde açıklanmıştır (Durgut, 1995: 315).

OSTN’de, *çöz-* maddesinde “çöz-” ve “erit-” anlamları yer alır (III, 2045); ayrıca *DTO* 294’te de bu anlamlarıyla *çöz-* fiili geçer (Erbay, 2008: 200). *OSTN*’de bu fiilden türemiş “çözük, dağınık, darmadağınık” anlamlarıyla *çüzük* maddesi de okunur (Erbay, 2008: 207).

Seyfü’l-Mülük’te, *çöz-* bir isim gövdesinde geçer: “ketenden dokunmuş kumaş” için *çözmek* madde başı olarak gösterilmiştir (Çelebi, 2019: 130): *melik-zâde bolup dîvge derbend / mişâli çözmekselerge tüşüp kand* (1823). Fethali Kaçar’ın 19. yüzyıla ait *Lugat-i Etrakiyye* adlı Çağatayca-Farsça sözlükte de *çözmek*, *çözölmeklik* maddeleri yer alır (Rahımı, 2016: 702).

Tablo1: Doğu Türkçesinin Tarihi Türk Dili Kollarında *şeş-* ve *çöz-* Fiilleri ve Türevleri

DOĞU TÜRKÇESİ	ESKİ TÜRKÇE			ORTA TÜRKÇE	
	Runik Harfli Metinlerde	Eski Uygur Alfabeli Metinlerde	Karahanlı Türkçesi Metinlerinde	Harezmi-Kıpçak Türkçesi	Çağatay Türkçesi
<i>şeş-</i> fiili ve türevleri	<i>şeş-</i>	<i>şeşil- şeştür- şeşil-</i>	<i>şeş- / şeşil- / şeşlin- / şeştür- çeç- / çeçge¹³ saşur- şeş- / şeşil- / şeştür-</i>	<i>şeş- / şeşil- / şeşid- / şiş- / şişil- çeştür- şeş- yeş-</i>	<i>yeş- / eş- / yiş- / yişil- yiz- / yizin- çiç- çeş- / çeşil- / çişil- şeş-</i>
<i>çöz-</i> fiili ve türevleri	X	<i>çözül- çöjül-</i>	<i>çöz- / çöj- / çözül- / çöjtür-</i>	<i>çöz-</i>	<i>çöz-</i>

13 Çeçge sözcüğü, isim görevlidir.

2. Batı Türkçesinde *şeş-* ve *çöz-* Fiilleri

2.1. Eski Anadolu Türkçesinde *şeş-* ve *çöz-* Fiilleri

13. ve 15. yüzyıllar arasını kapsayan bu dönem metinlerinden *Sattararası Kuran Tercümesi*, *Dede Korkut Kitabı*, *Kıyasü'l-Enbiya*, *Hüsrev ü Şirin* ve *Dîvânlar* veri tabanımızda yer almaktadır. “çöz-” anlamını veren *şeş-* fiil ve türevleri ile *çöz-* fiilinin durumu ve kullanım alanı değerlendirilmeye çalışılmıştır. Buna göre ağırlıklı olarak metinlerde *şeş-* fiilinin gözlemlendiği ve bununla birlikte *çöz-* fiilinin de kullanımının Eski ve Orta Türkçe dönem metinlerine göre artış gösterdiği anlaşılmıştır.

2.1.1. *şeş-* Fiili ve Türevleri

2.1.1.1. *şeş-* / *şiş-* / *şesil-* Fiilleri

Kök hecedeki “kapalı e” ünlüsünün farklı araştırmacılar tarafında e/i şeklinde farklı okunan iki fiil, aynı alt başlıkta gösterilmiştir. *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*'nde *şeş-* fiili maddesi “çöz-” anlamıyla tespit edilir: “*Eyitdi yâ rabbî yüreğim tar eyleme dağı geñez eyle baña işimi dağı dilüm uğdesin şeş gider hattâ ki sözümi anlayalar dağı baña vezir kıl*” (Küçük, 2014: 220 / 335b-2/3).

Muharrem Ergin'in *Dede Korkut Kitabı II İndeks - Gramer* (2009b) çalışmasında *çöz-* (178b) ve *şiş-* (207a) madde başlarına rastlanır. *çöz-* maddesi için “çöz-” ve “kes-” anlamları verilmişken; *şiş-* maddesi “çöz-” ve “aç-” fiilleri ile açıklanır. Ancak *çöz-* fiilline göre *şiş-* fiili, metinde daha az yer tutar: *Taîrünüñ birliğine yokdur güman, mentüm elümi şişüñ* (Ergin, 2009a: 92 - V18).

Edviye-i Müfredde adlı EAT dönemine ait tıp metninde *şeş-* fiili “çöz-” anlamıyla yaşamaktadır (Canpolat-Önler, 2007: 29): “*ve üç diremi kuluncu şeşer.*” (15a/5). Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şirin*'inde *çöz-* fiiliyle birlikte *şeş-* fiil kökünün “çöz-” anlamına geldiği görülür (Tülübaş, 2017: 745): *gêrü 'akluñ eliyle şeş bu bağı* (1458), *pes emr eyledi şî şin-i şeker-rı z̄ ki şebdi z̄üñ şeşeler bendini tî z̄* (1565), *çü şeşdi 'uğde -i tî ři girihden* (1673), *şeşer bendi kabâ -ile kemerden* (1693), *şeşersin çün-kim êtdüñ şehre bendi* (3497). *Süheyl ü Nevbahar*'da, *şeş-* ve *şesil-* sözlük maddeleri tespit edilir (Dilçin, 1991: 636). Örneklerde ellerin (2825¹⁴), kemendin (4537), tonların (1832) ve şast¹⁵'in çözülmesi (2890) adına *şeş-* fiili kullanılmıştır. Bu eserde daha çok düğümün çözülmesine gönderme yapılmıştır:

14 Beyit sayıdır.

15 Okçuların sağ ellerinin başparmağına taktıkları, kirışin titremesini önleyen ve okun hedefi bulacak şekilde düz gitmesini sağlayan yüzük, zihgir, küşiban (*Kubbealtı Lugatı*, şast maddesi).

*Bana şol değir kim diyem bildüğüm / Añllıgile tız şeşilür düğüm (1197).
Buyurdi ki ellerini şeşdiler / Zahımlularına kişi koşdılar (2825). Aracuk
yiri gözleyüben düürüst / Nazar bağladı şeşti şastını cüst (2890). Balık-
cır balıhlar ile içmişdi and/ Öürümcek şeşüpdü siñekden kemend (4537).
Geñezce şeşer düğümü uslu kişi / Güce görse çıkar câhilüñ dişi (1198).
Geñezce şeşer düğümü oñat kişi / Çıkar ağduğüñ güce görse dişi (2663).
Bağırlar idi işk odından bişüp / Kapu bağlayup tonlarını şeşüp (1832).*

Yusûf u Züleyha metin transkripsiyonunda “çöz-” anlamına gelen hem şeş- hem de şiş- fiillerine rastlanır (Demirci, 2008): *zelihâ kaķır yūsufa şol dem buşar / yūsufuñ kuşağını şol dem şeşer* “Zeliha o anda Yusuf’a çok sinirlenir ve Yusuf’un kuşağını çözer” (YZ, 602); *ol hoca gördi anı fikre düşer / yūsufuñ elin ayağın tız şişer* “hoca onu görünce düşünceye dalar, bu arada hemen Yusuf’un elini ayağını çözer” (YZ, 253). Örneklerde “kuşak çöz-” ve “el ayağı çöz-” deyim-fiil gruplarında şeş- fiili tespit edilmiştir.

14. yüzyılın ilk yarısıyla 15. yüzyılın başlarında yaşamış olan ve Türk edebiyatının ilk İskendernâmesi’ni yazan Ahmedî’nin *Divânı*’nda sadece bir yerde şeş- fiili “çöz-” anlamıyla gözlenir: *saba müşgile toldurdı hevâyı/ meger kim zülfünün bendin şeşüpdür* (Akdoğan, 372-238/6)¹⁶. *Kadı Burhannedin Dîvânı*’nda da şeş- fiil şekliyle pek çok örnekte görülür:

açıla heft uçmağüñ kapısı baña ger / düğmesini yahañuñ elim şeşer ise “eğer bana cennetin kapısı açılırsa / yakanın düğmesini elim çözerse (Ergin, 1980: 39/85); *bağlamışam bu boynumu her kılına gîsûsınuñ / ola ki fırsat el vire bağlayanı şeşem diyü* “uzun saçlarınının her bir kılına boynumu bağlamışım / fırsat olsa da bağlayanı çözsem” (Ergin, 1980: 201/449); *bir ohına kim ola kayd eyleyen / illâ gözi ohını soyah şeşe* (Ergin, 1980: 210/471). *şeş gögsünü dirse ki yüregüfie uram oh bin cân ü dil ile yüregüm oh şaşayum dir* (Ergin, 1980: 302/770).

Göñüli gîsûlarun bendine çü bağladun / ciğerde gamzelerüñ ohlarını şeşme begüm “beyim gönlü uzun saçlarının bendine bağladın / ciğerdeki gamzelerinin oklarını çözme” (Ergin, 1980: 39/98). İncelenen örneklerde şeş- fiilinin olumsuz kullanımı sadece *Kadı Burhannedin Dîvânı*’nda dikkat çeker. Benzer olumsuz anlamlı kullanıma şu örneklerde de tanık olunur: *şehâ zülfüñ girihlerine cânım bağludur nola / firâkun barmağiyile ulaşuğını şeşmeseñ* (Ergin, 1980: 187/415); *göñüli zülfüne çün bağlamışsın dağıtma delü zencîrini şeşme* (Ergin, 1980: 482/1104).

14. yüzyılın ortalarında yapılmış *Satırarası Kur’an Tercümesi*’nde şeş- fiili tespit edilir. Tasvir fiili *ber-* fiilinin EAT’deki kullanım şekliyle birlikte *şeşi vir-* yapısı içerisinde bu fiil görülür: *Eyitti Mûsâ: “İy Çalabum! Açıvir benüm için göğüzümü; dakı geñez eyleyü-vir bana işümi; dakı şeşi-vir*

¹⁶ Bu yayında, Kültür Bakanlığına ait e-kitap bölümünün “Eski Türk Edebiyatı” başlığı altında yer alan mesneviler bölümünden yararlanılmıştır. Kaynakçanın tarih bilgisi e-kitap üzerinde gösterilmediği için bu şekilde bir kaynakça gösterimine başvurulmuştur.

bağluluğı dilümden anlayalar sözümü.” (Topaloğlu, 2018: 148b-9=20/27). Kısasü'l-Enbiya'da da *şeyş-* fiili tespit edilir (Yılmaz vd, 2013: 932/5): *Tamam tanrı yolında gazilik eyledi ve silâhın şeyşmedi pes müslmânlar peygambardan bu habarı işidüp dañladılar.*

Örneklerde *şeyş-* fiili etken yapıdadır. Birkaç örnekte olumsuzluk ekiyle birlikte de yer almıştır. Edilgen fiil biçiminde kullanımı ise oldukça azdır: *Âhir düğüm şeyşildiği...* (Ferec v. 39b) (Tietze, 2019: 590'dan). *Bana ol değer kim diyem bildiğim / Onatluğ ile tiz şeyşilir düğüm* (Süh. XIV. 66) (TS V, 3658'den). *Dilim bağlandı vü bağım şeyşildi / Belâ gitti bilüm aklım şaşıldı* (Hurş. XIV. 38) (TS V, 3658'den).

Ayrıca TS'de, ilgili fiil türeviyle ilgili birkaç örnek şu şekildedir (TS V, 3659-3660):

Gülendam'ın şeyşip el, ayağını /Dükeli giderir bendi bağını (Dah. XIV. 68-1). *Vardı bunlarıyla yüklerin bile şeyşti* (Kesir. XV. 215). *Filhâl bir boğ ton hazır geldi, ol sâat hazır boğu şeyşti geydi* (Tez. Ün. XVI. 9-1).

2.1.1.2. çış- Fiili

EAT dönemi dil özelliklerini taşıyan Erzurumlu Kadı Darir'in *Kıssa-ı Yusuf* adlı mesnevisinde, *çış-* fiili “çöz-” anlamıyla sadece bir yerde tanıklanır (Karahan, 1985: 50): *geldiler oğlanları yük çışdiler / babaları ayağına düşdiler*¹⁷ (1298¹⁸). *Yusuf u Zelihâ* metninde *çış-* madde başında farklı okunuşlarıyla birlikte “çöz-” anlamına ulaşılmaktadır (Demirci-Korkmaz, 2008: 316). Bu çalışmada, Eski Türkçede *şeyş / şeyş-*; Anonim Tefsirde *çeyş-*; Harezmi Türkçesinde ise *şeyş- / çeyş-* > *çış-* şeklinde ilgili fiilin yaşadığı belirtilir: *balta aluban kalanın uşadur / kuşağın çışer yûsuf kanadur* “melik, eline baltayı alır ve kalan putları kırar; kuşağını çözerek Yusuf'a bağlar” (YZ, 288). Metinde üstün, esre ve ye harflerinin varlığına göre birebir okuma gerçekleştirilmiştir. *şeyş-* fiilinin anlam bütünlüğü kurduğu *kuşak* sözcüğü; *çış-* fiili için de tamamlayıcı olmuştur. Aynı eserde *şeyş-* ve *şış-* fiil okunuşlarıyla da karşılaşılıyordu. Dolayısıyla metin transkripsiyonunda benzer ve açıklanabilir ses bilgisel farklılıklarla *çış-*, *şeyş-*, *şış-* fiil formlarının, aynı kavram alanına sahip olduğu görülür.

2.1.1.3. çiz- Fiili

Kadı Darir'in *Kıssa-ı Yusuf* unda, *çış-* fiiline benzer *çiz-* fiili de “çöz-” anlamını karşılar (Karahan, 1985: 459): *çizdi kolından eyitdi iy cüvân / al bunu babama virgil hem nişân* (1701). Bu eserde *çış-*, *çiz-* şeklinde birbirine yakın sesbilgisel türevle karşılaşılmakta iken; *çöz-* ve *şeyş-* fiil türevlerinin metinde yer almadığı görülmüştür. Kadı Darir'in bu mesnevisinde EAT

17 Oğlanları geldi, yüklerini çözdü, babalarının ayağına kapandılar şeklinde yorumlanabilir.

18 Beyit sayısıdır.

metinlerinden bazılarında da görüldüğü gibi, Oğuz Türkçesine ait olmayan unsurlar gözlenir. Nitekim bu eserde de Kuzey ve Doğu Türkçesinden izler tespit edilmiştir (Karahan, 1985: 50). EAT metinlerinin genelinde yoğun olarak şeş- ve çöz- fiillerinin tespit edilmesinin aksine Erzurumlu Darir'in bu eserinde çiş-, çeş- ve çiz- fiillerinin görülmesinde, Moğol istilaları neticesinde bölgeye gelen Kuzey ve Doğu Türkçesinin dil özelliklerinin etkisi muhtemeldir. Dolayısıyla daha çok Çağatay Türkçesinde tanıklanan çeş-, çiş- fiil şekillerine, bu eserde de tanık olunmaktadır.

Ses bilgisel değişimi şu şekilde özetmek mümkündür. Kabul edilen asıl fiil şeş- fiilinden gelişen şeş- fiili sırasıyla çeş- şekline patlayıcılaşma yoluyla dönüşmüştür. Ardından söz sonunda yer alan /-ş/ ünsüzü /-z/ ünsüzüne tonlulaşmaya uğrayarak yumuşamıştır. Kök hecedeki "kapalı e" ünlüsü, sözcüğün hem /-e/ hem /-i-/ sesleriyle okunmasına sebep olmuştur. Bu madde başında ise hem /-e-/ hem /-i-/ ünlüsü okunan sözcüklere yer verilmiştir.

2.1.2. çöz- Fiili

Bu dönem içerisinde yer alan bir tıp metni olan Ahmed bin Mustafa bin Abdulganî'nin *Kitâb-ı Kânun-ı Türki* adlı şeş- fiili ve türevleriyle karşılaşılmaz; çöz- fiilinin, "çöz-, erit-" anlamları ile yer aldığı tespit edilmiştir (Güneş, 2015: 193): *kulağda çözmek gerek def ola* (27a). *Kadı Burhaneddin Divanı*'nda şeş- şekli yanında çöz- fiili de çok örnekte tanıklanır. Bu eserde çöz- fiili, *saç çöz-* sözcük grubu içinde daha çok görülmüştür (Ergin, 1980):

bize tolu vir ayağı behârî bilmeyelüm / saçuñı çöz şâhâ leyl ü nehârî bilmeyelüm (776¹⁹); *rahmet demidür saçuñı çöz ki tarasunlar / bâşed ki cânuma ire enfâs-i yemâni* (1097); *saçuñı kaçan kim çözesin kulca bilüñi / gör ki nicesi kıluna her kıluna bâri* (1272); *ger gîsûları çözile yazıla bu gice / zülfüñi eger düşürür isen yañaguñdan* (275); *gel ahi hatâya düşme çözicek saçını görgil hotenüñ ki müşki vardur hilesine çini görgil* (390); *sanemâ saçuñı çözgil ki zemâne mahşeridür / gönülüme sal odından zîra 'ışk micmeridür* (395); *sen saçuñı çözüp taragıl ha ki çemende / bize seheri yil ola gammaz ahi noldı* (407); *gözleri çözdî nâgeh vefâ düzgün eyledi / islah eyledi lebi nâgeh ceñâ düzer* (501); *gıceyi kaçan ki çözine yayına bahuñ / başdan geçürür yaşı beni salar ayahdan* (708).

Dede Korkut metninde şeş-/şiş- kullanımı yanı sıra daha ağırlıklı olarak çöz- fiili tespit edilmektedir (Ergin, 2009b). Örneklerde görüleceği üzere çöz- fiili *el* ve *iv* isim unsurlarıyla ilişkilendirilerek metinde yer almıştır: *Atundan indi, çobanuñ ellerin çözdî* (Ergin, 2009a: 105 - D51). *Kâfirler oğlana aman virdiler, elin çözdiler gözün açdılar* (Ergin, 2009a: 176 - D153).

19 Gazel sayıdır.

İvini çözdü, kaytabanın buzlatdı (Ergin, 2009a: 193 - D190). *Hışımını kavumunu ayırdı, ivini çözdü. Oğuzdan köç eyledi* (Ergin, 2009a: 216 - D236).

Şeyhî'nin Nizâmî'den çevirdiği ve bu döneme ait metinlerden biri olan *Hüsrev ü Şîrin* mesnevisinde; *şeyş-* fiiliyle birlikte *çöz-* fiili de tanıklanır (Tülübaş, 2017: 568): *v'egernî cem idiüp saçun çözügin* (1501²⁰), *çözüp sancak nakare çala çıkıdı* (1971), *çözersem bu kemendüñ kılca bendin* (5153), *çözer sünbülleri müşki hıttadan* (5294). *şeyş-* fiilli örneklerle *çöz-* şeklindeki örneklerin metinde kullanım oranının birbirine yakın olduğu dikkat çeker. *şeyş-* fiilli örneklerde daha çok *bendini şeyş-* “bendini çöz-“ yapısıyla karşılaşılrken; *çöz-* fiil kullanımının daha çok çeşitlendiği görülmüştür. Buna göre *saç çöz-*, *sünbülleri çöz-*, *kement çöz-*, *sancak çöz-* gibi farklı yapılarda *çöz-* fiili geçmiştir.

Ahmedî'nin *Divanı*'nda sadece bir yerde *şeyş-* fiili tanıklanmışken, otuz bir farklı yerde *çöz-* fiili bulunmuştur: *çözdü benefşe zülfini bad-ı saba meger* (Akdoğan²¹, 104²²), *meger zülfün kemendinden gice bir 'ukde çözüldü* (166), *saba çözse saçun bendin sabâhıñ* (178), *çün sabâ çözdü saçunıñ ukdesini müy müy* (195), *çün sabâ çözdü saçunı bú-yı cân toldı cihân* (218), *zülfinden ol sanem çözer olursa bir girih* (236), *çözseñ sabâya karşı saçunıñ girihlerin* (237), *çözmiş benefşe zülfini kim müşg-i terden dem ura* (303), *bâgını zülfünün çözer-ise seher yili* (306), *saçlarunıñ girihin çünki sabâ yili çözer* (325), *çözülüben girih sihri marazdan* (560). Örneklerin büyük bir kısmında zülfün bağı, saçın düğümü, bendin çözülmesi metaforik yolla anlatılmıştır.

14. yüzyıl Anadolu sahası *Satırarası Kur'an Tercümesi*'nde *çöz-* fiili de *şeyş-* fiiliyle birlikte görülür: *Dakı olman ancılayın kim girü çözdü egirdügin - ya'nî bir delü avrat var-ıdı, egirdügin girü çözer-ıdı* (Topaloğlu, 2018: 131a-5=16/92). Bu eserde etken fiil kullanımı yanında edilgen yapı da mevcuttur: *Dakı olman ancılayın kim girü çözdü egirdügin, berkitmekden sonra, çözülmişlerken* (2018: 131a-5=16/92).

2.2. Osmanlı Türkçesinde *şeyş-* ve *çöz-* Fiilleri

Bu bölümde, Osmanlı Türkçesine ait pek çok metin incelemeye alınmış ve bunlarda *şeyş-* fiilinin türevleri ile *çöz-* fiilinin kullanım alanına bakılmıştır. Bu amaçla Kültür Bakanlığının e-kitap formatındaki divanlardan yararlanılmıştır.²³ Yüzyıllara göre bu fiillerin kullanımını incelenmiştir. Neticede Osmanlı Türkçesinde *çöz-* fiilinin işlek bir kullanım alanı gösterdiğine tanık olunmuş; *şeyş-* fiil türevlerinden hiçbiri bulunmamıştır.

20 Beyit sayısıdır.

21 E-kitapta yıl bilgisi belirtilmediği için kaynakçada gösterilememiştir.

22 Sayfa sayısıdır.

23 <https://ekitap.ktb.gov.tr/>

2.2.1. çöz- Fiili

15. yüzyıl şairlerinden *Hamdullah Hamdi'nin Divânı*'nda ilgili fiil türvelerinden sadece *çöz-* fiili tespit edilmektedir. *Çöz sünbülünü Rum diyarı Hoten olsun* (Özyıldırım²⁴, 55/116-1), *seher yili saçun akdin çözelde* (Özyıldırım, 57/122-4), *çöz zülfünü kim şerh olma defter-i fitne* (Özyıldırım, 65/141-3) yapıları görülür. Dolayısıyla *çöz-* fiili saç mazmununun çözülmesi imajıyla karşımıza çıkar. Hekim Sinan lakaplı *Şeyhî'nin Divânı*'nda *çöz-* fiili şu şekillerde geçer: *Alemleri hattını çözmeğe* (Biltekin, 2018: 76/3), *saçını sünbül çözüp* (Biltekin, 2018: 88), *çöz zülfünü dimağını* (Biltekin, 2018: 93), *saçını çözer* (Biltekin, 2018: 104). II. Bayezid'e ait *Adlı Divânı*'nda yalnızca *çöz-* fiilinin tek örneği mevcuttur: *al elüñe zülfünü çöz bir kılını bâddan* (Bayram, 2018: 145-107/2).

15-16. yüzyıl şairi *Ahi Divânı*'nda *saçların çözsün bulutlar ra'd kıl-sun nâleler* (Kaçalın²⁵, 12/21), *kabrüm üzre saçların çözmiş bulutlar ağ-lar* (Kaçalın, 10/17), *saçın çözüp ağlarsa bulutlar tozum üzre* (Kaçalın, 49/104) gibi yapılarla *çöz-* fiili okunur.

16. yüzyıl şairi *Bâkî Divânı*'nda *çöz-* fiilinin pek çok örneği gözlenir: *çözdi gülşende gülün düğmelerin nâhun-ı hâr* (Küçük²⁶, 31/13), *gögsinüñ düğmelerin çözdi ser-â-ser sünbül* (Küçük, 46/24-2), *sünbüllerini mâtem idüp çözsün aglasun* (Küçük, 57/4-3), *çözdi çemende turraların sünbül-i târi* (Küçük, 120/103-3), *girihiñ çözsen ol miyâne deger* (Küçük, 125/113-6), *yanî seyr eyleylem sineñi çöz düğmelerüñ* (Küçük, 197/277-1), *gon-calar düğmelerin çözdi bahâr oldı diyü* (Küçük, 233/358-5), *bend-i kabâ çözülmeye tâ câme çıkmaya* (Küçük, 283/474-1), *nâzüklik ile çözdi mukad-dem kuşagını* (Küçük, 289/487-8). Bend, saç, kuşak ve düğmelerin çözülmesi anlatılırken bu fiille karşılaşılır. *Hecri Divânı* ve *Revânî Divânı*'nda sadece bir yerde *çöz-* fiiline rastlanır: *çöz kakül-i müselselini* (Zülfe 2010: 61/009-1); *giriher var durur gamdan çözemez rişte-i candan* (Avşar 2017: 174) örneklerinde görüldüğü gibi. *Zati Divânı*'nın gazeller dışındaki kısmında, *çöz-* fiili iki yerde bulunur: *mihir ağladı saçın çözüp ol tir-i râ-y için* (Kurtoğlu, 2017: 258/II-4), *kan ağladı çözüp saçın mihir-i subhgâh* (Kurtoğlu, 2017:265/IV-3). *Ahmed-i Rıdvan Divânı*'nda ise *çöz-* fiili pek çok yerde tespit edilir:

ger çöze sabâ bend-i saçundan girihiñi (Çeltik, 2017: 20), *zülfün çözer-se ola perişân dil-i cihân* (Çeltik, 2017: 139/50-3), *çözse katârını gide hem kârbân müşg* (Çeltik, 2017: 139/50-3), *bendümi çöz 'inânum it tâ hîz* (Çeltik, 2017: 231/153-1), *çözzerken ol girihiñi zülfünü ol bâd-ı sabâ*

24 E-kitapta yıl bilgisi belirtilmediği için kaynakçada gösterilememiştir.

25 E-kitapta yıl bilgisi belirtilmediği için kaynakçada gösterilememiştir.

26 E-kitapta yıl bilgisi belirtilmediği için kaynakçada gösterilememiştir.

(Çeltik, 2017: 243/183-3), *çözüp bad-ı sabâ añun saçını* (Çeltik, 2017: 307/329-2), *zülfünüñ bir bendini çözmüş şimâl ile sabâ* (Çeltik, 2017: 310/337-6), *saba zülfün girihlerin çözerken* (Çeltik, 2017: 311/338-2).

Bu dönem şairlerinden yine *Nev'izâde Atayi Divânı*'nda da *çöz-* fiili vardır: *çözmek olur mı bend-i miyan-ı mihnetim* yapısında bu fiil okunur (Karaköse, 2017: 110/24-8). *Sehabi Divânı*'nda da *çözüp zenciri zülfünü* (Bayak 2017: 35/34-3); *Âşık Çelebi Divânı*'nda *zühre saçın çözdü çeng-i nâleme dem-sâz olup* (Kılıç, 2017: 43-9), *sünbülün idüp perîşân sünbülle çözdü saçın* (Kılıç, 2017: 43-14), *çözülmiş tug-ı şâhî benzeyüp zülf-i mutârraya* (Kılıç, 2017: 54-2) yapılarında *çöz-* fiili tespit edilir. *Ravzî Divânı*'nda benzer metaforlarla *çöz-* fiili metinde geçer: *saçını çözdü bulutlar* (Aydemir, 2017: 147), *bend-i küfr-i kakülüñ bir bend ile çözdüm bu şeb* (Aydemir, 2017: 176), *gülşende gördü rûyuñ çözdü kinâr gül* (Aydemir, 2017: 305), *çözdü zülf-i cânânuñ* (Aydemir, 2017: 368).

17. yüzyıl şairlerinden *Şeyhülislam Yahya Divânı*'nda çok yerde *çöz-* fiili, yine saç mazmunu ile birlikte yer almıştır: *çözer gûy- giribân* (Kavruk ²⁷, 29/4), *zülfün çözer* (Kavruk, 74/49), *zülfündeki dil-besteler çözülsün* (Kavruk, 299/274), *zülf-i siyehârını çözd* (Kavruk, 454/426), *bârını çözdü* (Kavruk, 454/426), *destârını çözdü* (Kavruk, 454/426), *zertârını çözdü* (Kavruk, 454/426), *dinârını çözdü* (Kavruk, 454/426), *zunnârını çözdü* (Kavruk, 454/426) yapılarında *çöz-* fiili tespit edilmektedir. *Nef'i Divânı*'nda da sadece *çöz-* fiili bulunmuştur: *Bir kayda dahi düşmeyelim çözme kâkülün* (Akkuş, 2018: 295), *çöz zülfünü bari bu bahaneyle dil-i zâr* (2018: 277). *Nailî-i Kadim Divânı*'nda *çöz-* fiili çok yerde tanıklanmaktadır: *dest-i nesim turrallarınmû-be-mû çözüp* (İpekten, 2019: 204), *ne çözüldü ukde-i kâkülün ne açıldı h'âb-ı tegâfûlün* (İpekten, 2019: 439), *bendini çözme hâke ol zülf-i dirâz degmesün* (İpekten, 2019: 492), *çözüldü perçem-i tûg-ı zafer bād-ı hidâyetle* (İpekten, 2019: 596). *Neşati Divânı*'nda; bir gün elbette *çözer gûy-ı giribânını gül* (Kaplan, 2019: 151/42-3), *çözmüş yine gülşende sabâ bend-i kabâsın* (Kaplan, 2019: 176), *çöz bend-i ser-i zülfini* (Kaplan, 2019: 195/110-3); *Süheylî Divânı*'nda: *çözilse sine-i bî-kîneden bend-i kabâ bir bir* (Harmancı, 2017: 187/64-3), *başdan zülfün çözüp serdâr-ı hüsn olmuş gelür* (Harmancı, 2017: 236/202-3), *câmesin çâk eyleyüp her gonçe çözdü düğmesin* (Harmancı, 2017: 237/204-4), *nâz ile düğmelerin çözse o simîn berümüz* (Harmancı, 2017: 204/112-1) şeklindeki yapılarda *çöz-* fiili gözlenmektedir. *Nehcî Divânı*'nda da *olur kinâra meyli çözüldükçe tüğmesi* (Aslan, 2017:160/152-4), *çözdü nitâk-ı mintika-yı halkadârını* (Aslan, 2017: 305/405-5) örnek cümlelerde bu fiil okunmaktadır. Düğme ve halkanın çözülmesi anlatılırken bu fiile yer verilmiştir.

27 E-kitapta yıl bilgisi belirtilmediği için kaynakçada gösterilememiştir.

18. yüzyıl şairi Şeyh Galip'in *Divânı*'nda çöz- fiiline tanık olunmaktadır: *düşüp bu keyf ile sünbül çözüldü düğmeleri* (Okçu²⁸, 16/3), *mevc-i safâ-yı nağmeyi bir bir açar çözer* (Okçu, 53/5), *çözüp bend-i kâbâsın bir bir açar çözer* (Okçu, 14/7), *çözseydi bend-i zülfünü bir müslümân amân* (Okçu, 266/2), *çözölmüyor dil-i sad-pâremizden ukde-i nazm* (Okçu, 276/5). Hem saç mazmunu hem de düğmelerin açılması ile ilgili kısımda çöz- fiili geçmiştir. *Kânî Divânı*'nda da çöz- fiili görülür: *çözöldü kîse-i ebr-i 'inayet* (Yazar, 2017: 41/9), *çöz palheng-i fikreti dünyâyı çek çevir* (Yazar, 2017: 25/1), *serden ki ser-i zülf-i siyeh-târı çözüldi san tâcir-i mülk-i Hotenüñ bârı* (Yazar, 2017: 29/1-2). *Diyarbakırlı Lebîb Divânı*'nda; *gel çözme akd-i zülf-i perişan olur* (Kurtoğlu, 2017: 300/34-3), *Esrar Dede Divânı*'nda; *dest-i süfliden açıldım çözölüp bend-i hevâ* (Horata, 2019: 91) örneklerinde çöz- fiili geçmektedir. *Nedim Divânı*'nda; *çözölmüş tügmeler çâk-i giriban nâfa denk inmiş* (Macit, 2017: 77/3), *desem ol şuha çözerken kemerin mestâne* (Macit, 2017: 243/80-4), *kuşağın tügmesin çözmekte havfım yokdur ammâ kim* (Macit, 2017: 256/117-3), *dest-i târâc-ı sabâdan çözölen deng midir* (2017: 221/28-3) yapılarında çöz- fiiliyle karşılaşmaktadır. *Erzurumlu Zihnî Divânı*'nda; *çöz kâkül-i müşğînini aç sâ'id-i sîminini* (Macit, 2018: 117/17-2), *çöz düğmelerin sine-i sîminini göster* (Macit, 2018: 215/266-2), *ukde-i kâküli çöz çeşmini süz sineyi aç* (Macit, 2018: 222/284-4) cümlelerinde yine saç mazmunu etrafında kullanılan çöz- fiili mevcuttur. *Tırsî Divânı*'nda çöz- fiili; *uçkuru çözmeğe hâcet kalmaz* (Yılmaz, 2017: 131/9), *yitürdi kendüsin oğlan çözildi peştemâl kaydı* örneklerinde görülmektedir (Yılmaz, 2017: 193/6).

19. yüzyıl şairelerinden Leylâ Hanım'ın *Divânı*'nda çöz- fiili iki yerde tanıklanır: *zülfünü çözdüm elimle taradım* (Arslan, 2018: 243) , *çözme zülfünü* (Arslan, 2018: 193/96). Bir diğer kadın şairlerden biri Şeref Hanım'ın *Divânı*'nda, çöz- fiili sınırlı örnekte gözlenir; *revâ mıdır çözölmek zülfine dil bağlayanlardan* (Arslan, 2018: 137/5), *anber saçını çöz bu cihânı mu'attar it* (Arslan, 2018: 148/9), *çözüle tel tel ola ziver-i nahl-i tâbûd* (Arslan, 2018: 207) .

20. yüzyıl şairlerinden Hâmâmîzâde İhsan Efendi'nin *Divânı*'nda; *ukde çözdüm kâkülünden çıktı âh-ı âşıkân* (İsen vd., 2019: 66/4), *çözmez mi cefâ ukdelerin şâne-i ümmîd* (İsen vd., 2019: 121/20), *zülfünün bendini ben çözmüş idim - çözölen yâremi bağlar dereler* (İsen vd., 2019: 126/25), *sîne üryan dîdeler mahmur kâküller çözük* (İsen vd., 2019: 136/34), *çözüp gîsûların dest-i nigâhım bağlamışlardır* (İsen vd., 2019: 147/44) örneklerinde çöz- fiiline rastlanmaktadır.

Osmanlı Türkçesinde şeş- fiili ve türevleri yer almamaktadır. Sadece çöz- fiilinin kullanım alanı sergilediği açıktır.

28 E-kitapta yıl bilgisi belirtilmediği için kaynakçada gösterilememiştir.

Tablo2: Batı Türkçesinin Anadolu Sahası Kollarında *seş-* ve *çöz-* Fiilleri ve Türevleri

Batı Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi	Osmanlı Türkçesi	Anadolu Ağızları	
			Tarama Sözlüğü	Derleme Sözlüğü
<i>seş-</i> fiili ve türevleri	<i>şes-</i> / <i>şesil-</i> / <i>şis-</i> / <i>çiş-</i> / <i>çeş-</i>	X	<i>şes-</i> / <i>şesil-</i> / <i>çez-</i> / <i>cezil-</i> / <i>çiz-</i> / <i>çizil-</i> / <i>çiş-</i> / <i>çişdir-</i>	<i>çeçle-</i> / <i>çeçit-</i> / <i>çeç et-</i>
<i>çöz-</i> fiili ve türevleri	<i>çöz-</i>	<i>çöz-</i>		

3. Çağdaş Türk Dillerinde *seş-* ve *çöz-* Fiilleri

Çağdaş Türk dillerinde kimi sözcük ve fiil yapılarında *çeç-* fiili tanıklanmıştır. Ayrıca *çözmäk* (KülB. 138) şekli de gözlenir. *çöz-* fiili çeşitli Çağdaş Türk dili gruplarında farklı sesbilgisel düzlemde yer alır: Azer. *çözmäk* - *açmag*; Bşk. *sisiv* - *ıskındıriv*; Kzk. *şesiv*; Kırg. *çeçü*; Öz. *yeçmäk*; TatK. *çişü* - *ıçkındıriv*; Trkm. *çözmek*; Uy. *yäşmäk* şeklinde karşılıkları mevcuttur (KülB. 138-139). Bu bilgiler doğrultusunda, bir şeyi (dügümü) çözmek gibi anlam içeren *çeç-* fiili, Çağdaş Türk dilleri arasından en çok Kırgız ve Kazak Türkçelerinde *ç-* / *ş-* alternasyonu içerisinde yaşamaktadır. Ayrıca Özbek Türkçesi kolunda da, tarhi Türk dillerinden Çağatay Türkçesinde görüldüğü şekliyle *yeş-* fiilinin /ç/li türevi dikkat çekmektedir.

Bu fiilin Çağdaş Türk dillerindeki karşılıklarını, Toker şu şekilde örneklendirir: Türkiye Türkçesi ağzlarında *çeş-*, Türk. *yeç-*, TatK. *çiş-*, Bşk. *sis-*. Yine aynı çalışmasında *DLT*'de geçen *saç-* fiilinin TatK.'da *çeç-* şekliyle yaşadığını ve “saç-, serp-” anlamlarını taşıdığına değinir (2010: 1373).

EDAL'da, bu fiilin Çağdaş Türk dillerindeki durumu ele alınmıştır: TatK. *çiş-*, Başk. *sis-*, Kırg. *čeč-*, Kzk. *šeš-*, KKal. *šeš-*, Nog. *šeš-*, Hak. *sis-*, Tuv. *češ-*, Çuv. *šel-t-*, Yak. *es-*, Tof. *če š-*, Oyr. (Dağlık Altay Türkçesi) *čeč-*, Kum. *čeč-*. Bu çalışma da “çöz-” anlamına gelen ve sesbilgisel benzerlik gösteren bu fiil türevlerinin Çağdaş Türk dillerinde işlek bir kullanım alanı sergilediğini örneklendirir (2003: 1206-1207).

Sonuç

Türkçenin tarihî ve çağdaş kolları birlikte değerlendirildiğinde birbirine ses bilgisel anlamda benzeyen iki ayrı fiil mevcuttur: *seş-* ve *çöz-* fiilleri. Clauson ve Tietze de “çöz-” anlamının sağlayan bu iki fiil çeşidinden bahsetmektedir. Bu fiillerin tanıklanabilen en eski örneğine Eski Uygurlara ait metinden ulaşılmaktadır. Eski Uygur Kağanlığı döneminde, “çöz-” ve “ayrıl-” anlamlarıyla *seş-* ve *şesil-* şeklinde hem etken hem edilgen fiil

formlarına rastlanmaktadır. *seş-* fiili (8. yüzyıl) Şine Usu Yazıtı'nda, *çöz-* fiil kökü ise (10. yüzyıl) Altun Yaruk'tan ilk olarak gözleendiği için, aynı anlamı karşılayan bu fiillerden *seş-* fiilinin daha eskicil bir kullanım sergilediğini söylemek mümkündür.

seş->seş-//şeş->şeş-//çeş-//çec-//çiş-//çiz-//eş-//yeş-//yiş-//yiz->şeş-; *çöz->çöz-//çöj->çöz-* şeklinde bu iki temel fiilin (*seş-* ve *çöz-* fiillerinin) ses bilgisel değişim yolları makalede açıklanmıştır. *seş-* fiili, Türk dilinin en eski kaynaklarından günümüze kadar ses bilgisel değişikliklere uğrayarak çeşitlilik sergilemiştir. *çöz-* fiili ise ilk şekliyle kendisini korumuş, sınırlı örnekte *çöz->çöj-* şekilleri görülmüştür. Bu açıdan *çöz-* fiili, *seş-* fiili gibi ses bilgisel bir zenginlik göstermemiştir.

çöz- ve *şeş-* fiilleri, Eski Uygur döneminden itibaren metinlerde bulunmuş; Karahanlı Türkçesiyle birlikte özellikle *seş-* fiil türevlerinin kullanım alanı çeşitlenmiştir. Karahanlı Türkçesi *Satırarası Kuran Tercümesi*'nde *çöz-* fiilinin işlekliliği dikkat çekerken; *DLT* özelinde *şeş-* ve *seş-* fiilleri baskındır. *KB* metninde ise *seş-* fiil türevlerinden *çec-* fiili tek örneğiyle gözlenmiştir. Harezmi-Kıpçak sahası metinlerinde de hem *çöz-* hem *şeş-* fiilleri ile karşılaşılacaktır; bunların yanı sıra daha da az oranda *yeş-* şekillerinin de ilk örnekleri görülmeye başlanmıştır. Çağatay Türkçesinde *çec-* fiili, diğer dönem metinlerine göre daha zengin bir kullanım sergilemiştir. *yeş-*, *yêş-*, *çes-*, *çêş-*, *çiç-* gibi. /y-/li örnekler, Çağatay Türkçesinde yaygınlık kazanmıştır. Bu dönemde, *seş-* fiilinin tespit edilmemesi ve *şeş-* fiilinin tek örnekte tanıklanması dikkat çeken bir başka ayrıntıdır.

Batı Türkçesinin ilk kolu olan EAT metinleri göz önüne alındığında *şeş-* fiili ön plandadır. *şeş-* fiili yanında *çöz-* fiili de mevcut iken bu fiil daha az tercih edilmiştir. EAT aksine Osmanlı Türkçesinde ise sadece *çöz-* fiil kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca EAT'de *çiş-* fiili de "çöz-, ayır-" anlamlarında kullanılmıştır. *Bendini çöz-*, *saç çöz-*, *kemendüñ çöz-*, *sancak çöz-*, *sünbüllerini çöz-*, *el çöz-* ve *iv çöz-* yapılarında *çöz-* fiili tanıklanırken; *şeş-* fiili *düğüm şeşil-*, *bağ şeşil-*, *kuşak şeşil-*, *zencir şeş-*, *yılan şeşil-*, *ohlarını şeş-*, *ulaşğını şeş-*, *el şeş-*, *bendin şeş-*, *bağı şeş-* gibi çeşitli yapılarda yer almıştır. Divânlar ve mesneviler, yüzyıllara göre incelendiğinde, kayda değer düzeyde *çöz-* fiili metinlerde yer almıştır. Neticede, Türkçenin batı sahasında *seş-* fiili ve türevleri arasında ilk dönemde *şeş-* fiilinin yaygın olduğu ve eş zamanlı olarak *çöz-* fiilinin de buna eşlik ettiği; devam eden süreçte ise *şeş-* fiilinin yerini tamamıyla *çöz-* fiiline bıraktığı gözlenmiştir.

Türkiye Türkçesi ağızları ile Çağdaş Türk dillerinde de *seş-* ve *çöz-* fiilleri ve türevleri ile karşılaşılacaktır. Standart Türkçede, *çöz-* fiili yaygın bir kullanım özelliği gösterirken; *seş-* fiili için böyle bir durum dikkat çekmez.

Kısaltmalar

EDAL: Altay Dilleri Etimoloji Sözlüğü (An Etymological Dictionary of Altaic Languages), **ED:** 13. Yüzyıl Öncesi Etimoloji Sözlüğü (An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century), **OTWF:** Old Turkic Word Formation, **ŞU:** Şine Usu Yazıtı, **G:** Güney yüzü, **TS:** Tarama Sözlüğü, **SUK:** Sammlung Uigurischer Kontrakte, **AY:** Altun Yaruk, **YZ:** Yusuf u Züleyha, **C:** Cilt, **DH:** Divân-ı Hikmet, **DLT:** Dîvânü Lügati't-Türk, **DLT I:** Dîvânü Lügati't- Türk Tercümesi I. Cilt, **DLT II:** Dîvânü Lügati't-Türk Tercümesi II. Cilt, **DLT III:** Dîvânü Lügati't-Türk Tercümesi III. Cilt, **DSI:** Drevnetyursky Slovar, **HT:** Hsüan Tsang Biyografisi, **TİEM73:** Karahanlı Türkçesi İlk Satırlı Kuran Tercümesi Nüshası, **KBS:** Köken Bilgisi Sözlüğü, **EAT:** Eski Anadolu Türkçesi, **Trkm.:** Türkmençe, **Kırg.:** Kırgızca, **TatK.:** Tatar-Kırım Türkçesi, **Kzk:** Kazakça, **Bşk.:** Başkurça. **KT.:** Köktürkçe, **KKal. Uyg.:** Eski Uygurca, **Oyr.** Oyrot Türkçesi, **Öz.:** Özbekçe, **İKPÖ:** İyi Kötu Prens Öyküsü- Prens Kalyanamkara ve Papamkara. **KT:** Kamus-ı Türkî, **KBS:** Köken Bilgisi Sözlüğü, **TDK:** Türk Dil Kurumu, **KüLB.:** Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü Kültür Bakanlığı Yayınları, **OSTN:** Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy, **DTO:** Dictionaire Turc Oriental, **Abg.:** Historie Des Mogols Et Des Tatares par Aboul-Ghâzi Bêhâdour Khan, **Vâmb.:** Cagataische Sprach Studien, **Bdg.:** Sravnitelny Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy, **Calc. Wrth.:** Calcuttaer Wörterbuch der Dschagataischen Sprache. **LÇ:** Luğat-ı Çağatay ve Türkî-yi 'Osmânî. **FŞ:** Ferhat ü Şîrin, **Sİ:** Sedd-i İskenderî, **DD:** Dört Divan, **LM:** Leylî ve Mecnûn, **HE:** Hayretü'l-Ebrâr.

Kaynakça

- Alibekiroğlu, S. (2013). "Türkçede Ön Seste Y". *Turkish Studies*. Volume 8/1, 685-710.
- Akdoğan, Y. (?). *Ahmedî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Akkuş, M. (2018). *Nef'i Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Arat, R. R. (2006). *Atabetü'l-Hakayık*. Ankara: TDK Yayınları.
- Argunşah, M., Güner, G.(2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Arslan, M. (2018). Şeref Hanım Dîvânı. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Arslan, M. (2018). *Leyla Hanım Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).

- Aslan, Ü. (2017). *Nehcî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l-Feradis III Dizin-Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1970). *Abüşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1972). *Dîvânü Lugati't Türk Dizini*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1998). *Dîvânü Lugat-it-Türk Tercümesi*. C I-II. 4. baskı. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1999). *Dîvânü Lugat-it-Türk Tercümesi*. C III. 4. baskı. Ankara: TDK Yayınları.
- Avşar, Z. (2017). *Revânî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aydın, E. (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Aydemir, Y. (2017). *Ravzi Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Bayak, C. (2017). *Şehâbî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Bayram, Y. (2018). *Adlî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Bazin, L. (1979). *Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temâyülleri, Târihî Türk Şiveleri*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Berta, Á. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin. Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. çev. Emine YILMAZ. Ankara: TDK Yayınları.
- Berbercan, M. T. (2011). *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Biltekin, H. (2018). *Şeyhî (Hekim Sinan) Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Boltabayev, S. (2017). *Çağatayca Mevahib-i Aliyye (Tefsir-i Hüseyinî) Tercümesi (Giriş-Gramer-Metin-Dizin)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Budagov, L. (1869-1871). *Sravnitelny Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy*. S. Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk.
- (1820). *Calcuttaer Wörterbuch der Dschagataischen Sprache*. Calcutta.

- Canpolat, M. - Önlcr, Z. (2007). *İshâk bin Murâd Edviye-i Müfredc*. Ankara: TDK Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford.
- Courteille, P. de (1870). *Dictionnaire Turc Oriental*. Paris: A L'imprimerie Impériale.
- Çelebi, H. (2019). *Çağatayca Yazılmış Bir Seyfû'l-Mülük Mesnevisi*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Çelik, Ü. (1993). *Ali Şîr Nevâyî - Leylî vü Mecnûn*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Çeltik, H. (2017). *Ahmed-i Rıdvan Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Demirci, Ü. Ö.- Korkmaz Ş. (2008). *Yüsuf u Zelihâ*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Demirci, Ü. Ö. (2014). *Kutb'un Husrav ü Şîrîn'i İndeks*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Demirci, Ü. Ö. (2016). *Eski Türkçede Fiiller*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Derleme Sözlüğü (2009). Cilt II, C-D. Ankara: TDK Yayınları.
- Desmaison, Le B. (1871). *Historie Des Mogols Et Des Tatares par Aboul-Ghâzi Bêhâdour Khan*. St. Petersburg: Traduite et Annotée.
- Dilçin, C. (1991). *Mesûd bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr, İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını.
- Durak, M. (2019). *Çağatayca Taberî Tarihi (Tarih-nâme) (243a – 302b) İnceleme-Metin-Sözlük*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Durgut, H. (1995). *Şeyh Süleyman Efendi-i Buharî Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Erbay, F. (2003). *Muhammed bin Ahmedü'-z-Zâhid'e ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Erbay, F. (2008). *W. Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Ercilasun, A. B. – Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâtî't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Ergin, M. (1980). *Kadı Burhaneddin Dîvânı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- Ergin, M. (2009). *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, M. (2009a). *Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer*. Ankara: TDK Yayınları.
- von Gabain, A. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (Haz. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Gedikoğlu, F. (2017). *Çağatayca Taberî Tarihi (Tarihname) Tercümesi (182a-242b) İnceleme-Metin-Dizin*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Göbekli, B. (2016). *Çağatayca Taberî Tarihi (Tarihname) Tercümesi (120a-181b) İnceleme-Metin-Dizin*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi*. C 1-2 Ankara: TDK Yayınları.
- Güneş, M. S. (2015). 16. yy. *Ahmed bin Mustafa bin Abdulganî Kitâb-ı Kânûn-ı Türki: Giriş-İnceleme-Metin-Dizin-Sözlük*. Yüksek Lisans Tezi. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi.
- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Hüsrev ü Şîrin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hamilton, J. R. (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. (Çev. Vedat Köken). Ankara: TDK Yayınları.
- Harmancı, M. E. (2017). *Süheylî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)
- Herkmen, D. (2009). *Dîvânî Lugatî't-Türk'te Fiil Yapımı*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Horata, O. (2019). *Esrar Dede Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- İpekten, H. (2019). *Nâ'ilî-i Kadim Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- İsen, M., Canım, R. (2019). *Hamâmizâde İhsan Efendi Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)
- Kaçalin, M. S. (?). *Ahî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)

- Kaplan, M. (2019). *Neşâtî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)
- Karahan, L. (1985). *Erzurumlu Mustafa Darir Kıssa-i Yusuf; Yusuf u Züleyha*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Karaköse, S. (2017). *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Karasoş, Y. (2017). *Satıraltı Tercümeli Fıkıh Kitabı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kaşgarlı, M. (1990). *Dîvânü Lûgati't-Türk*, Tıpkıbasım. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Kavruk, H. (?). Şeyhülislam Yahya Dîvânı. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I - II (DİZİN)* (1991). Ed. Ahmet Bican Ercilasun. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kılıç, F. (2017). *Âşık Çelebi Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kurtoğlu, O. (2017). *Zâtî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)
- Kurtoğlu, O. (2019). *Diyarbakırlı Lebîb Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.htm> (erişim tarihi: 10.09.2020)
- Küçük, M. (2014). *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Küçük, S. (?). *Bâkî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)
- Macit, M. (2017). *Nedîm Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)
- Macit, M. (2018). *Erzurumlu Zihnî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)
- Nadalyaev, V. M. (1969). *Drevnetyursky Slovar*. Leningrad.
- Okçu, N. (?). Şeyh Galip Dîvânı. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020)

- Ölmez, M. (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Özyıldırım, A. E. (?). *Hamdullah Hamdi Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Radloff, W. (1900). *Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bâlasagun. Theil II Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo herausgegeben*.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Turksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Sami, Ş. (2010). *Kamus-ı Türkî*. (Haz. Paşa Yavuzarslan). Ankara: TDK Yayınları.
- Serbest, K. (2018). *Çağatayca Yazılmış Yusuf Beg - Ahmed Beg Destanı (İnceleme-Metin)*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Şafî, A. S. (2016). *Muḳaddimetü'l-Edeb'in Moğolca-Çağatayca Kısımının Dil İncelemesi*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Starostin, S., Dybo A., Mudrak, O. (2003). *An Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Leiden-Boston: Brill.
- Şeyh Süleyman Efendî-yi Buhârî (1882). *Luğat-ı Çağatay ve Türkî-yi 'Osmânî*. İstanbul.
- Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (2009). *Tarama Sözlüğü*. Cilt 5, O-T. Ankara, TDK Yayınları.
- TDK (2009). *Tarama Sözlüğü*. İndeks. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati (Cilt 1 A-E)*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tietze, A. (2019). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati, Yedinci Cilt S-Ş*. (Ed. Semih Tezcan, Emine Yılmaz, Nurettin Demir). Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Toker, M. (2010). "Dîvânü Luğatî't Türk'teki Tek Heceli Fiillerin Oğuz ve Kıpçak Grubu Türk Lehçelerindeki Durumuna İstatiksel Bir Bakış". *Turkish Studies, Volume 5/2 Spring*.
- Topaloğlu, A. (2018). *XIV. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırcı Kur'an Tercümesi I Metin*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tülütaş, T. (2017). *Hüsrev ü Şîrin (Metin-Dil Özellikleri-Gramatikal Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Ünlü, S. (2002). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 235v/3-450r7) (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

- Vámbéry, Á. (1867); *Cagataische Sprach Studien*, Leipzig: Philo Press.
- Yamada, N. (1993). *Sammlung Uigurischer Kontrakte Band 2*. Herausgegeben von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu. Osaka University Press.
- Yazar, İ. (2017). *Kânî Divânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Yılmaz, E. (2016). “Karşılaştırmalı Türk Dilbilimi Çalışmalarında Çuvaşçanın Yeri I Sesbilgisi”. *Turkish Studies*, 5/4, 728-741.
- Yılmaz, E., Demir, N. ve Küçük, M. (2013). *Kıyasü'l-Enbiya*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yılmaz, K. (2017). *Tırsî Divânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*. Ankara: TDK Yayınları.
- Zieme, P. (1986). “Māngi Bulzun!” Ein Weiterer Neujahrssegen”. *Türk Kültürü Araştırmaları (24:1)*. *Emel Esin'e Armağan*. 131-139.
- Zülfe, Ö. (2010). *Hecrî Divânı*. Ankara: T.C. Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78354/divanlar.html> (erişim tarihi: 10.09.2020).

Extended Summary

This study includes the variants of the verb *seş-* and *çöz-* in the historical and contemporary Turkic language branches of Turkic. For this purpose, firstly, a database was created from texts of various periods from the eastern and western branches of Turkic. Eastern Turkic has started from the Kokturk period, which are the first written sources of Turkic. Therefore, Old Turkic texts are the first scanning texts of the article in this sense. The Turkic language of this period has been examined under three sub-headings as runic letters, Old Uighur alphabet and Karakhanid Turkic texts. It has been tried to determine how the verbs with meaning “to solve”, which found their correspondence in the text with the meanings of “to untie, to separate”, take place in Old Turkic texts with similar phonetic and semantic equivalents.

As a result of the examinations, one of the texts with runic letters, the *seş-* verb found in the Şine Usu G9 piece belonging to the Old Uighur Khaganate drew attention. This verb, which became effective with the dissolution, dissolution and separation of the military community in the text, has been accepted as a more ancient use of the verb derivatives, which will be presented in the subtitles later. Various phonetic change mobility has been observed in the forms of *seş->seş-//şeş-//çeş-//çeç-//çiç-//çiz-//yeş-//yiş-//yiz->şeş-*. In the first written documents of Turkic, it has been stated by the sources that there is /s-/ at the beginning of the word among the consonants that make words. For this reason, the relevant verb in our study was shown with /s-/ at the beginning of the item. In addition, the use of the sign in the Şine Usu Inscription, which he was first witnessed, with fine ordinary words, has affected the acceptance of the origin of the related verb derivatives as *seş-* verb. Afterwards, the first derivative of the verb is the consonant of the /-ş/ consonant at the end of the verb sash due to the regressive resemblance to the /s-/ consonant at the beginning of the word. In the Old Turkic texts, the fact that the transcription of the relevant fragment had different representations in the form of *saş-*, *şaş-* and *şeş-* were effective in the fact that the vowels were not distinctive in the scripting sign.

Various texts belonging to Manichaeism, Buddhist, and non-religious subjects in Old Uighur were scanned, and as a result, the verb *çöz-*, which is a synchronic use of the *seş-* verb and derivative-verb were determined. However, two verbs; Passive and causative forms are encountered: *köngüli şeşilmek* “to dissolve the heart”, *ay sayu şeşürmetin* “without being surprised / without separating the months”. In Karakhanid Turkic, it has been observed that the derivatives of the verb *seş-* are more diversified: the rooted usage of the verb *seş-*, *şeş-*, *çeç-* and *saş-* draws attention. The verb *çöz-* did not differ in terms of sound knowledge in the texts, only a few examples were found to be pronounced. The passive and causative verb derivation ways of the verbs *seş-*, *şeş-* and *çöz-* have been determined. Especially *DLT*; *seş-*, *şeş-* and *saş-* provided examples of the use of verb forms. Sound changes such as *s->ç-*, *s->s-* caused by regressive similitude have been witnessed. Although the *DH* text is the work of Karakhanid Turkic, its copy has not been evaluated in this part because it contains the phonetic and morphological features of Chagatay Turkic.

In the Middle Turkic; the texts of Harezmi-Kipchak Turkic and Chagatay Turkic; *seş-* verb and its derivatives and *çöz-* verb are examined in terms of. Different from Karakhanid Turkic, verbs of *yeş-* and its varieties have been found in Harezmi-Kipchak Turkic texts. Although the use of the “to untied knot” structure in *ME* is similar to *DLT*, it did not exhibit a canonical sentence structure syntactically. In Chagatay Turkic, the verbs *çeç-*, *çiç-*, *çöz-* are witnessed in the simple verb structure; The passive form of the verb stem *yeş-* /*yış-* is seen. variant-verb has both simple and passive verb affixes. Another remarkable detail is that as a derivative of the verb *seş-*, the verb *seş-* was not detected and that the verb *şeş-* was witnessed in a single example.

In Western Turkic, texts were examined. Accordingly, when the *EAT* texts were examined, the verb *şeş-* was preferred much more than the other verb derivatives. In addition to this verb, the use of the verb *çöz-* draws attention in texts. In addition, it is seen that the verb *çiş-* is used in the Turkic of this period in the meaning of “to solve, to separate”. Between the 15th and the 20th century, the verb *şeş-* was completely replaced by the verb of dissolving in many texts of Classical Turkic Literature. The verb *çöz-*, which was in the background of the verb *şeş-* in the *EAT* period, has completely come to the fore in the Ottoman Turkic texts.

Contemporary Turkic languages, on the other hand, constituted another study area of the study. It has been witnessed that in the modern Turkic languages in the geography of Central Asia and Europe, the *seş-* verb and its derivatives live together with some sound changes. As a matter of fact, it has been observed that in the dialects of the Anatolian region, the *seş-* verb lives in some compound verb groups and noun elements. *çöz-* verb is still alive as a common verb in Standard Turkic.

Consequently, when the historical branches of Turkic are taken into consideration, it is seen that the *seş-* verb is included in texts in various phonetic forms with understandable sound changes. The verb *çöz-* did not vary in the historical process. With little phonetic change, the form of donkey was found in historical Turkic languages in rare examples: /-z/ > /-j/. The two main verbs are *seş-* and *çöz-* verbs; It was understood that the Turkic language lived together in its historical processes, and that it was completely replaced by the verb of dissolving in terms of Ottoman Turkic.

